

Witold Borysiak

Testament wojskowy *de lege lata* i *de lege ferenda* w prawie polskim na tle porównawczym¹

Military will de lege lata and de lege ferenda in Polish law in comparative perspective

Abstract

In Polish law, the institution of a military will is governed by the Regulation of the Minister of National Defence of 30 January 1965, based on Article 954 of the Polish Civil Code. Military will may only be drawn up during conscription, war or while in captivity by soldiers of the Polish Armed Forces performing active military service, civilian employees employed in the Polish Armed Forces and civilians accompanying the military during their tasks. As the regulation of the military will is not applicable in practice and raises constitutional doubts, there are opinions in the literature that advocate for a significant modification of that regulation or even its removal from the Polish Civil Code. The Polish government's draft amendments to the Civil Code of 2023 and 2024 provided for the transfer of the regulation of the military will to the Polish Civil Code. The amendments were also aimed at changing the prerequisites for preparing the military will and expanding the entities before which it may be prepared. Arguments derived from comparative law support the fact that the form of the military will has not become obsolete. The legislation of most NATO member states includes provisions on a specific form of will in the event of war or other armed conflicts. This is a strong argument in favour of maintaining the military will in Polish law and favour of its comprehensive regulation in the Civil Code. The possibility of drawing up such a will should exist in cases of an armed conflict or similar situations. It should be possible to draw up a will in this form both before a military official and, in special situations, orally before witnesses. On the other hand, the group of persons who can draw up such a military will should be extended. It should include both persons performing duties directly in the Polish Armed Forces and civilians involved in

Dr Witold Borysiak, Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego, Instytut Wymiaru Sprawiedliwości, Polska, ORCID: 0000-0002-9106-5576, e-mail: w.borysiak@wpia.uw.edu.pl

Data zgłoszenia tekstu przez autora: 23.02.2025 r.; data zaakceptowania do publikacji: 7.05.2025 r.

¹ Artykuł ten powstał na bazie raportu: W. Borysiak, *Przyszłość testamentów szczególnych w prawie polskim na tle porównawczym*, Warszawa 2021, s. 1–124, https://iws.gov.pl/wp-content/uploads/2022/10/IWS_Borysiak-W_Przyszlosc-testamentow-szczegolnych-w-prawie-polskim-na-tle-porownawczym.pdf (dostęp: 23.02.2025 r.).

specific circumstances in the warfare. The outbreak of war or other armed conflicts is an exceptional situation, in the event of which it should be possible to draw up a will in a simplified form, not only for members of the armed forces, but also for other persons associated with them.

Keywords: law of succession, form of the will, special will, military will, comparative law

Streszczenie

W prawie polskim instytucja testamentu wojskowego uregulowana jest w rozporządzeniu Ministra Obrony Narodowej z 30.01.1965 r., wydanym na podstawie art. 954 Kodeksu cywilnego. Taki testament może być sporządzony wyłącznie w czasie mobilizacji lub wojny albo przebywania w niewoli przez żołnierzy Sił Zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej pełniących czynną służbę wojskową, pracowników cywilnych zatrudnionych w Siłach Zbrojnych RP oraz osoby cywilne towarzyszące Siłom Zbrojnym RP. Ze względu na wątpliwości konstytucyjne związane z tą regulacją, a także brak jej zastosowania w praktyce, w doktrynie postuluje się znaczącą jej modyfikację, a nawet usunięcie z Kodeksu cywilnego. Stąd też rządowe projekty nowelizacji Kodeksu cywilnego z 2023 r. i 2024 r. przewidywały przeniesienie regulacji testamentu wojskowego do Kodeksu cywilnego, zmianę przesłanek jego sporządzenia oraz rozszerzenie kręgu podmiotów, przed którymi może być on sporządzony. Za tym, że forma testamentu wojskowego nie jest zdezaktualizowana, mogą przemawiać argumenty wyprowadzane z prawa porównawczego. W ustawodawstwach większości z krajów członkowskich NATO obowiązują przepisy dopuszczające sporządzenie testamentu w szczególnej formie w sytuacji wojny lub innych działań zbrojnych. Przemawia to za pozostawieniem testamentu wojskowego w prawie polskim oraz jego kompleksowym uregulowaniem w Kodeksie cywilnym. Możliwość sporządzenia takiego testamentu powinna istnieć w przypadkach zaistnienia działań zbrojnych lub w sytuacjach do nich zbliżonych. Jego sporządzenie powinno być możliwe zarówno przed urzędnikiem wojskowym, jak i w formie ustnej przed świadkami. Rozszerzony powinien być natomiast krąg podmiotów mogących sporządzić taki testament wojskowy. Powinien on obejmować zarówno osoby wykonujące czynności bezpośrednio w Siłach Zbrojnych RP, jak i osoby cywilne zaangażowane w jakiś sposób w działania wojenne. Sytuacja wybuchu wojny lub zaistnienia innych działań zbrojnych ma bowiem na tyle wyjątkowy charakter, że w razie ich powstania należy umożliwić sporządzenie testamentu w ułatwionej formie nie tylko członkom sił zbrojnych, ale też innym osobom z nimi związanym.

Słowa kluczowe: prawo spadkowe, forma testamentu, testament szczególny, testament wojskowy, prawo porównawcze

1. Wprowadzenie – aktualny stan prawa polskiego

Forma testamentu uznawana jest za jedno z kluczowych zagadnień z zakresu prawa spadkowego. Mimo to przepisy o formie testamentu nie uległy praktycznie żadnym zmianom od chwili wejścia w życie Kodeksu cywilnego² i są w dużej mierze odpowiednikami przepisów uregulowanych jeszcze w dekrete – Prawo spadkowe³. Wraz ze wzrostem zainteresowania społeczeństwa regulacjami związanymi z prawem spadkowym, w ostatnich latach tematyka form testamentu, w tym testamentów szczególnych, stała się przedmiotem szerszego zainteresowania doktryny i zwiększonej liczby orzeczeń sądowych⁴. Dotyczyło to przede wszystkim testamentu ustnego, jako najczęściej występującego w praktyce pośród testamentów szczególnych, podatnego na próby fałszowania i budzącego rozliczne wątpliwości w orzecznictwie⁵. Zastrzeżenia co do swojej aktualności budziły jednak także inne formy testamentu, w tym właśnie testament wojskowy⁶.

W prawie polskim instytucja testamentu wojskowego uregulowana jest w rozporządzeniu Ministra Obrony Narodowej z 30.01.1965 r. w sprawie testamentów woj-

² Ustawa z 23.04.1964 r. – Kodeks cywilny (tekst jedn.: Dz.U. z 2024 r. poz. 1061 ze zm.) – dalej k.c.

³ Dekret z 8.10.1946 r. – Prawo spadkowe (Dz.U. z 1946 r. Nr 60, poz. 328 ze zm.).

⁴ Zob. np. w literaturze: J. Rudnicki, *Rola formy testamentu. Uwagi na tle porównawczym*, „Forum Prawnicze” 2013/2, s. 35–44; M. Rzewuski, *Testament sądowy – propozycja nowej formy rozrządzenia mortis causa*, „Rejent” 2013/10, s. 120–124; A. Pabin, *Testament jako akt sformalizowany – uwagi w sprawie przyszłego kształtu regulacji dotyczących formy rozrządzeń testamentowych*, „Studia Prawnicze” 2016/1, s. 91–125; B. Kucia, *Testament elektroniczny – aktualne tendencje w wybranych systemach prawnych*, [w:] *Rozprawy z prawa prywatnego. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Wojciechowi Popiołkowi*, red. M. Jagielska, E. Rott-Pietrzyk, M. Szpunar, Warszawa 2017, s. 1177–1192; J. Trzewik, *O formie testamentu na tle regulacji rozporządzenia eIDAS*, „Państwo i Prawo” 2019/10, s. 76–88; M. Załucki, *Forma testamentu w perspektywie rekodyfikacji polskiego prawa spadkowego. Czas na rewolucję?*, „Państwo i Prawo” 2017/3, s. 31–49; K.W. Rozum, *Testamenty szczególne pięćdziesiąt lat po ich wprowadzeniu – pytanie o konieczność rewizji norm*, [w:] *Testament w prawie polskim – wybrane problemy*, red. E. Kabza, K. Krupa-Lipińska, Toruń 2018, s. 269–289; R. Świrgoń-Skok, *Wpływ nowych technologii na zagadnienie form testamentu w polskim prawie spadkowym*, „Zeszyty Prawnicze” 2019/1, s. 140–147; J.M. Kondek, *Wpływ sytuacji kryzysowych na stosunki cywilnoprawne*, Warszawa 2021, s. 296 i n.; P. Dzienis, *Testament sądowy. Głos w dyskusji de lege ferenda*, „Państwo i Prawo” 2023/5, s. 109–120; M. Załucki, *Potrzeba metamorfozy polskich przepisów o formie testamentu*, „Europejski Przegląd Prawa i Stosunków Międzynarodowych” 2023/1–2, s. 76–89; I. Pawłowska, *U progu zmian. Projekt wprowadzenia testamentu audiowizualnego do polskiego porządku prawnego*, „Studia Prawnoustrojowe” 2024/66, s. 409–423, <https://doi.org/10.31648/sp.10311> (dostęp: 23.02.2025 r.).

⁵ Zob. W. Borysiak, *Testament ustny de lege ferenda w świetle badań empirycznych i prawnoporównawczych*, [w:] *Testament w prawie polskim – wybrane problemy*, red. E. Kabza, K. Krupa-Lipińska, Toruń 2018, s. 21–44 oraz podaną tam literaturę. Por. też: B. Kucia, *Przesłanka „istnienia obawy rychłej śmierci spadkodawcy” – uwagi de lege lata i de lege ferenda*, „Rejent” 2012/12, s. 107–109; K. Pol, *O przyszłości testamentu ustnego*, [w:] *Europejska prawa spadkowego – aktualne tendencje*, red. K.A. Dadańska, Szczecin 2016, s. 44–47; E. Łapińska, *Postpandemiczna analiza przepisów prawnych regulujących testament ustny*, [w:] *Postpandemiczna rzeczywistość. Jak koronawirus zmienił świat?*, red. K. Kuźmich, K. Woźniak, K.K. Bach, Białystok 2023, s. 173–185; K. Pogorzałek, *Testament ustny w świetle projektu ustawy o zmianie ustawy Kodeks cywilny w wersji z dnia 7 października 2022 roku*, „Ius et Administratio” 2023/2, s. 142–155.

⁶ Zob. J. Rudnicki, *Testament żołnierski i testamenty wojskowe w europejskiej tradycji prawnej*, Kraków 2015; P. Budner, *Ewolucja testamentu wojskowego w prawie polskim*, [w:] *Testament w prawie polskim – wybrane problemy*, red. E. Kabza, K. Krupa-Lipińska, Toruń 2018, s. 45–57; K. Jankowa, N. Tomczyk, *Testament wojskowy*, [w:] *Testament w prawie polskim – wybrane problemy*, red. E. Kabza, K. Krupa-Lipińska, Toruń 2018, s. 135–145; J. Trzewik, T. Serafin, *In dubio pro milite? Regulacja prawna testamentów wojskowych na tle projektowanych zmian legislacyjnych*, „Prawo i Więź” 2024/1, s. 41–63. Zob. też K.W. Rozum, *Testamenty...*, [w:] *Testament w prawie...*, s. 277–281; J.M. Kondek, *Wpływ...*, s. 324–338.

skowych⁷, wydanym na podstawie art. 954 k.c. Testament ten zaliczony został wolą ustawodawcy do grupy testamentów szczególnych, a więc form subsydiarnych w stosunku do zwykłych form testamentu. Możliwość ich sporządzenia uzależniona jest w ogólności w jakiś sposób od zaistnienia szczególnych okoliczności (zazwyczaj wtedy, kiedy następuje lub może następować zagrożenie życia testatora lub istnieje niemożliwość bądź utrudnienie w sporządzeniu testamentu w formie zwykłej).

Niewątpliwie taką szczególną okolicznością, która znacząco zwiększa zagrożenie życia testatora i jednocześnie powoduje niemożliwość albo znaczne utrudnienie w sporządzeniu testamentu w formie zwykłej, jest sytuacja, w której na danym terytorium wybucha wojna lub prowadzone są inne działania o charakterze zbrojnym. Stąd w większości obecnie obowiązujących porządków prawnych występują szczególne formy testamentów, z których mogą skorzystać osoby powiązane z siłami zbrojnymi lub osoby cywilne znajdujące się w wyjątkowych sytuacjach związanych z prowadzeniem na danym terytorium działań zbrojnych, np. w czasie mobilizacji, wojny, przebywania w niewoli lub przebywania na terenie, na którym toczą się zbrojne walki. W ustawodawstwach większości krajów członkowskich Sojuszu Północnoatlantyckiego (dalej NATO) obowiązują zresztą przepisy o szczególnej formie testamentu na wypadek wojny lub innych działań zbrojnych (por. uwagi poniżej). Nie jest to jednak zasadą. Rodzi to pytania o optymalny sposób uregulowania testamentu wojskowego w polskim porządku prawnym, w szczególności o ewentualną zmianę lub usunięcie z polskiego systemu prawnego takiej formy testamentu. Fakt, że testament taki nie znajduje zastosowania w praktyce, wywołuje wątpliwość co do trafności odnoszącej się do niego regulacji normatywnej. Ponadto pojawia się pytanie o „zapotrzebowanie społeczne na taką regulację”. W doktrynie zauważa się bowiem niekiedy, że „instytucja ta jest martwa”⁸ i „nie jest w praktyce wykorzystywana”⁹, co – zdaniem niektórych jej przedstawicieli – „uzasadnia rozważenie celowości jej utrzymywania *de lege ferenda*”¹⁰. Rzadko jest ona również

⁷ Rozporządzenie Ministra Obrony Narodowej z 30.01.1965 r. w sprawie testamentów wojskowych (Dz.U. z 1965 r. Nr 7, poz. 38) – dalej rozporządzenie z 30.01.1965 r.

⁸ K. Osajda, [w:] *Komentarze Prawa Prywatnego*, t. 4a, *Kodeks cywilny. Komentarz. Spadki*, red. K. Osajda, Warszawa 2019, art. 954, pkt II. Autor ten zauważa również, że w praktyce spotyka się ją „niezwykle rzadko”. Nie wskazuje jednak, czy kiedykolwiek na tle przepisów Kodeksu cywilnego doszło do próby sporządzenia takiego testamentu wojskowego, skoro może być on sporządzony jedynie w okresie mobilizacji lub wojny albo przebywania w niewoli. Podobnie wskazała Elżbieta Skowrońska Bocian: „W praktyce zatem, na szczęście, ta forma testamentu znajduje zastosowanie wyjątkowo” (E. Skowrońska-Bocian, *Testament w prawie polskim*, Warszawa 2004, s. 123). Zob. też K.W. Rozum, *Testamenty...*, [w:] *Testament w prawie...*, s. 276 – autor nie tylko stwierdza, że instytucja ta w rzeczywistości jest nieużywana i wobec tego martwa, ale na poparcie tej tezy podaje informacje uzyskane podczas rozmów z pracownikami sądów wojskowych.

⁹ M. Maciejewska-Szałas, *Kodeks cywilny. Komentarz*, red. M. Bałwicka-Szczyrba, A. Sylwestrzak, Warszawa 2024, art. 954, nb 4.

¹⁰ K. Osajda, [w:] *Komentarze...*, t. 4a, *Kodeks...*, art. 954, pkt II i nb 25. Autor ten wskazuje, że w sytuacjach nagłych testament taki można byłoby z powodzeniem zastąpić testamentem ustnym. Podobnie: M. Załucki, [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz*, red. M. Załucki, Warszawa 2020, art. 954, nb 4 („[...] nie jest to forma potrzebna”), choć autor ten zmienił swój pogląd w kolejnym wydaniu tego komentarza w związku ze zbrojną agresją Rosji na Ukrainę w 2022 r. (por. M. Załucki, [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz*, red. M. Załucki, Warszawa 2024, art. 954, nb 4).

omawiana w literaturze (choć w ostatnich latach zdaje się to zmieniać)¹¹. Wynika to przede wszystkim z tego, że stosownie do § 1 rozporządzenia z 30.01.1965 r. testament w tej formie może być sporządzony wyłącznie w czasie mobilizacji lub wojny albo przebywania w niewoli, co oczywiście w dwóch pierwszych przypadkach nie miało miejsca od chwili wejścia w życie Kodeksu cywilnego¹². W doktrynie jest z kolei sporne, czy można w drodze wykładni rozszerzającej umożliwić sporządzenie testamentu wojskowego w innych sytuacjach, zwłaszcza w przypadkach udziału polskich żołnierzy w operacjach pokojowych międzynarodowych sił zbrojnych czy operacjach wojskowych poza granicami kraju (np. Iraku bądź Afganistanie)¹³. Zauważa się też, że zapewne wielu żołnierzy i cywilów wyjeżdżających na tereny objęte

¹¹ Por. jedynie P. Budner, *Ewolucja...*, [w:] *Testament w prawie...*, s. 55–57; J. Rudnicki, *Testament...*, s. 82 i n.; K. Jankowa, N. Tomczyk, *Testament...*, [w:] *Testament w prawie...*, s. 135–145; K.W. Rozum, *Testamenty...*, [w:] *Testament w prawie...*, s. 273–276; J.M. Kondek, *Wpływ...*, s. 324–338; T. Sójka, *Testamenty wojskowe*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 1965/1, s. 55–63; E. Skowrońska, *Forma testamentu w prawie polskim*, Warszawa 1991, s. 117–119; W. Białogłowski, R. Dybka, *Kilka słów o testamencie wojskowym*, „Zeszyty Cywilistyczne Lege Artis” 2008/1, s. 79–92; J. Turlukowski, *Sporządzenie testamentu w praktyce*, Warszawa 2009, s. 193–199. Historyczne uwarunkowania związane z tą formą testamentu omówił także Andrzej Piwowarski (A. Piwowarski, *Historyczne uregulowania dotyczące testamentów wojskowych przed wejściem w życie Rozporządzenia Ministra Obrony Narodowej z dnia 30 stycznia 1965 r. w sprawie testamentów wojskowych*, „Roczniki Nauk Prawnych” 2011/2, s. 149–159); por. też w tym zakresie: J. Rudnicki, *Testament...*, s. 79–84; P. Budner, *Ewolucja...*, [w:] *Testament w prawie...*, s. 45–55.

¹² Jak wskazywała E. Skowrońska, „Sporządzanie testamentu wojskowego nie wchodziło zresztą dotychczas w rachubę z uwagi na to, że testament taki może być sporządzony jedynie w czasie wojny lub przebywania w niewoli” (E. Skowrońska, *Forma...*, s. 167). Podobnie: J. Turlukowski, *Sporządzenie...*, s. 194 i 199; S. Wójcik, *O niektórych uregulowaniach w prawie spadkowym. Uwagi de lege ferenda*, [w:] *Rozprawy prawnicze. Księga pamiątkowa Profesora Maksymiliana Pazdana*, red. L. Ogiełło, W. Popiołek, M. Szpunar, Kraków 2005, s. 1495 („[...] od kilku dziesięcioleci testament wojskowy nie ma u nas większego znaczenia praktycznego; tak się szczęśliwie składa, że od kilku dziesięcioleci nie powstają w Polsce okoliczności będące przesłankami sporządzania testamentu wojskowego”); zob. też J.M. Kondek, *Wpływ...*, s. 324–325.

¹³ Za wykładnią zwięźającą: W. Białogłowski, R. Dybka, *Kilka słów...*, s. 86–87; J. Rudnicki, *Testament...*, s. 148–151. W odmiennym kierunku: W. Bańczyk, S. Wójcik, F. Zoll, [w:] *System Prawa Prywatnego*, t. 10, *Prawo spadkowe*, red. B. Kordasiewicz, Warszawa 2025, s. 499: „Powstaje pytanie, czy pojęcie «wojny» w rozumieniu wskazanego przepisu ogranicza się jedynie do sytuacji, gdy została podjęta uchwała Sejmu lub odpowiednią decyzję podjął Prezydent w trybie, o którym mowa w art. 116 ust. 1 i 2 Konst., czy też jest możliwe szersze rozumienie tego pojęcia, obejmujące także sytuacje faktycznego zaangażowania Sił Zbrojnych w działania zbrojne, mimo że Rzeczpospolita formalnie nie znajduje się w stanie wojny. Funkcją przepisów o testamentach wojskowych jest stworzenie możliwości sporządzenia testamentu w szczególnej sytuacji działań wojennych. Należy opowiedzieć się zatem za wskazaną szeroką interpretacją i liberalnym podejściem uzasadnionym funkcją testamentu wojskowego w ogólności. Wszakże z punktu widzenia osoby znajdującej się na terenie objętym walkami okoliczność, czy podjęto określone akty prawne, formalnie wprowadzające stan mobilizacji czy wojny, ma raczej drugorzędne znaczenie. Ponadto potrzebne jest dostosowanie przepisu do aktualnych realiów uczestnictwa wojsk polskich w konfliktach zbrojnych oraz specyfiki współczesnych konfliktów zbrojnych czy nawet konfliktów zbrojnych po uchwaleniu TestWojR, które niekoniecznie mają postać wypowiedzianej wojny, a stanowią agresję na terytorium innego kraju pod różnymi pretekstami, nie wykluczając nawet np. argumentu o ochronie jego ludności”. W tym kierunku też: J.M. Kondek, *Wpływ...*, s. 327–329; J. Turlukowski, *Sporządzenie...*, s. 196; K.W. Rozum, *Testamenty...*, [w:] *Testament w prawie...*, s. 274–275; J. Trzewik, T. Serafin, *In dubio...*, s. 51; P. Książak, *Prawo spadkowe*, Warszawa 2017, s. 218, nb 238; J. Kuźmicka-Sulikowska, [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz*, red. E. Gniewek, P. Machnikowski, Warszawa 2023, art. 954, nb 2; tak też B. Kucia, [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz*, t. 6, *Spadki* (art. 922–1088), red. M. Habdas, M. Frasz, Warszawa 2019, art. 954, nb 2 – autor zauważa, że: „Za poglądem tym przemawia dodatkowy argument: potrzeba zapewnienia, w drodze wykładni, aktualności aktu prawnego liczącego ponad 50 lat w zmieniających realiach uczestnictwa wojsk polskich w konfliktach zbrojnych”.

działaniami zbrojnymi – ze względu na świadomość związanego z tym ryzyka – „spisuje testament w formie tradycyjnej”¹⁴.

Podkreśla się również wątpliwości związane ze zgodnością unormowań tej formy testamentu z Konstytucją Rzeczypospolitej Polskiej¹⁵ ze względu na to, że art. 954 k.c. ma nie spełniać wymagań co do doprecyzowania treści rozporządzenia mającego regulować testamenty wojskowe (np. nie wskazuje on nawet w ogólności tego, w jakich okolicznościach powinno być dopuszczalne sporządzenie testamentu wojskowego w jednej z jego form)¹⁶. Choćby to powinno zmuszać ustawodawcę do dokonania oceny normatywnej regulacji testamentu wojskowego w prawie polskim.

2. Propozycje legislacyjne odnoszące się do modyfikacji testamentu wojskowego

Wszystkie powody wskazane w poprzednim punkcie miały wpływ na decyzję ustawodawcy o podjęciu prac nad zmianą regulacji odnoszącej się do testamentu wojskowego. Projekt zmian przepisów o formie testamentu, modyfikujący m.in. regulacje odnoszące się do testamentu ustnego i wojskowego, uchylający instytucję testamentu podręcznego oraz przewidujący wprowadzenie do prawa polskiego testamentu sporządzanego w formie audiowizualnej, został przygotowany podczas IX kadencji Sejmu w Departamencie Legislacyjnym Prawa Cywilnego Ministerstwa Sprawiedliwości¹⁷ (projekt ustawy o zmianie ustawy – Kodeks cywilny z 7.10.2022 r.¹⁸, a później projekt ustawy o zmianie ustawy – Kodeks cywilny z 16.01.2023 r.¹⁹), a następnie przedstawiony do konsultacji publicznych i opinionowania podczas X kadencji Sejmu jako projekt ustawy o zmianie ustawy – Kodeks cywilny oraz ustawy – Kodeks postępowania cywilnego z 24.04.2024 r.²⁰

¹⁴ K. Jankowa, N. Tomczyk, *Testament...*, [w:] *Testament w prawie...*, s. 145.

¹⁵ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2.04.1997 r. (Dz.U. Nr 78, poz. 483 ze zm.).

¹⁶ Tak: P. Książak, *Prawo...*, s. 218, nb 238; J. Rudnicki, *Testament...*, s. 232; J. Trzewik, T. Serafin, *In dubio...*, s. 49–50. W tym też kierunku K. Osajda, [w:] *Komentarze...*, t. 4a, *Kodeks...*, art. 954, nt 6–8 i 25 (autor ten zauważa, że może to wpływać na ewentualną ważność testamentów sporządzonych na podstawie rozporządzenia). Zob. też S. Wójcik, *O niektórych uregulowaniach...*, [w:] *Rozprawy...*, s. 1495 (autor wskazuje w ogólności na wadliwość uregulowania tej formy testamentu poza Kodeksem cywilnym); podobnie: W. Białogłowski, R. Dybka, *Kilka słów...*, s. 85; W. Bańczyk, S. Wójcik, F. Zoll, [w:] *System...*, t. 10, *Prawo spadkowe...*, s. 498; J.M. Kondek, *Wpływ...*, s. 325–326.

¹⁷ Numer w wykazie prac legislacyjnych Rady Ministrów – UD448, <https://www.gov.pl/web/premier/projekt-ustawy-o-zmianie-ustawy--kodeks-cywilny> (dostęp: 23.02.2025 r.).

¹⁸ Projekt ustawy o zmianie ustawy – Kodeks cywilny z 7.10.2022 r., <https://legislacja.rcl.gov.pl/projekt/12365902/katalog/12924000#129240000> (dostęp: 23.02.2025 r.). Do projektu tego odniesiono się m.in. w opinii Biura Studiów i Analiz Sądu Najwyższego z 18.11.2022 r., s. 3–5, <https://legislacja.rcl.gov.pl/projekt/12365902/katalog/12924000#129240000> (dostęp: 23.02.2025 r.).

¹⁹ Projekt ustawy o zmianie ustawy – Kodeks cywilny z 16.01.2023 r., <https://legislacja.rcl.gov.pl/projekt/12365902/katalog/12924000#129240000> (dostęp: 23.02.2025 r.).

²⁰ Numer w wykazie prac legislacyjnych Rady Ministrów – UD30, <https://legislacja.rcl.gov.pl/projekt/12385851/katalog/13062407#13062407> (dostęp: 23.02.2025 r.). Analiza przywołanego projektu wskazuje, że oparty był on na badaniach prawnoporównawczych prowadzonych w Instytucie Wymiaru Sprawiedliwości. W literaturze projekt ten omówili: J. Trzewik, T. Serafin, *In dubio...*, s. 51–61; W. Bańczyk, S. Wójcik, F. Zoll, [w:] *System...*, t. 10, *Prawo spadkowe...*, s. 499–502.

Założeniem wszystkich tych projektów było uchylenie art. 954 k.c. i uregulowanie formy testamentu wojskowego w nowych art. 954¹–954⁴ k.c. W ich świetle możliwość sporządzenia testamentu wojskowego miała być nie tylko ograniczona do przypadków ogłoszenia mobilizacji, czasu wojny lub przebywania przez testatora w niewoli (art. 954¹ § 1 k.c.), a więc przesłanek istniejących obecnie, lecz także miała istnieć w czasie użycia lub pobytu Sił Zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej poza granicami państwa w rozumieniu art. 2 ustawy z 17.12.1998 r. o zasadach użycia lub pobytu Sił Zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej poza granicami państwa²¹. Taki zabieg legislacyjny umożliwiał odesłanie do szczegółowego aktu prawnego definiującego to, na czym polega użycie²², a na czym pobyt²³ Sił Zbrojnych RP poza granicami państwa. Projekty rozszerzały więc możliwość sporządzenia testamentu wojskowego na wszelką działalność sił zbrojnych, zarówno na terenie państwa polskiego, jak i poza nim²⁴.

Ustawodawca zdecydował się również w projektowanym art. 954² wskazać szczegółowo podmioty, które byłyby uprawnione do sporządzenia testamentu wojskowego. W ostatnim z tych projektów (do którego ograniczona zostanie dalsza analiza) liczbę takich podmiotów znacząco rozszerzono (choć powtórzono te z nich, które są już obecnie uregulowane w § 2 ust. 1 rozporządzenia z 30.01.1965 r.). Uznano, że mogą to być: 1) żołnierze Sił Zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej pełniący czynną służbę wojskową; 2) pracownicy wchodzący w skład jednostek wojskowych wykonujących zadania poza granicami państwa; 3) osoby pełniące służbę w jednostkach zmilitaryzowanych przydzielonych do Sił Zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej lub wykonujących ustawowe zadania utrzymania bezpieczeństwa i porządku wewnętrznego; 4) cywilny personel medyczno-sanitarny Sił Zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej; 5) osoby cywilne towarzyszące Siłom Zbrojnym Rzeczypospolitej Polskiej, tzn. osoby wchodzące w skład personelu organizacji Polski Czerwony Krzyż²⁵ i innych

²¹ Tekst jedn.: Dz.U. z 2023 r. poz. 755 – dalej ustawa z 17.12.1998 r.

²² Użycie Sił Zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej poza granicami państwa oznacza obecność jednostek wojskowych poza granicami państwa w celu udziału w: konflikcie zbrojnym lub dla wzmocnienia sił państwa albo państw sojuszników, misji pokojowej, akcji zapobieżenia aktom terroryzmu lub ich skutkom, ewakuacji obywateli Rzeczypospolitej Polskiej, w przypadku konieczności ochrony ich życia lub zdrowia, z państwa niebędącego państwem członkowskim Unii Europejskiej, państwem członkowskim Europejskiego Obszaru Gospodarczego lub państwem-stroną Traktatu Północnoatlantyckiego (por. art. 2 pkt 1 ustawy z 17.12.1998 r.).

²³ Pobyt Sił Zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej poza granicami państwa oznacza obecność jednostek wojskowych poza granicami państwa w celu udziału w szkoleniach i ćwiczeniach wojskowych, akcjach ratowniczych, poszukiwawczych lub humanitarnych (czego nie stosuje się do akcji ratowniczych regulowanych przepisami o ratownictwie na morzu lub prowadzonych przez wojskowe lotnicze zespoły poszukiwawczo-ratownicze w celu udzielenia pomocy ludziom albo statkom powietrznym lub morskim znajdującym się w niebezpieczeństwie na zasadach określonych w umowach międzynarodowych) oraz w przedsięwzięciach reprezentacyjnych (por. art. 2 pkt 2 ustawy z 17.12.1998 r.).

²⁴ Jak wskazano w uzasadnieniu projektu, to „(...) obejmie także międzynarodowe interwencje zbrojne w ramach np. sił NATO, działań operacyjnych pod flagą ONZ, UE, OBWE czy koalicji państw, a także międzynarodowe misje pokojowe niezwiązane z faktem wypowiedzenia wojny lub mobilizacji (...)”.

²⁵ Zgodnie z uzasadnieniem projektu pojęcie „personelu organizacji Polski Czerwony Krzyż” obejmuje zarówno członków, jak i wolontariuszy, pracowników i inne osoby, którym zlecono wykonywanie zadań (adekwatnie do § 7 Statutu Polskiego Czerwonego Krzyża, stanowiącego załącznik do rozporządzenia Rady Ministrów z 20.09.2011 r. w sprawie zatwierdzenia statutu Polskiego Czerwonego Krzyża [Dz.U. z 2011 r. Nr 217, poz. 1284]).

ochotniczych organizacji udzielających pomocy wojskowej służbie zdrowia, osoby wykonujące czynności duszpasterskie w Siłach Zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej oraz członkowie służb pomocniczych i inne osoby wykonujące świadczenia osobiste na rzecz Sił Zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej; 6) osoby cywilne wchodzące w skład personelu Sił Zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej, o których mowa w art. 535 ust. 5 ustawy z 11.03.2022 r. o obronie Ojczyzny²⁶; 7) inne osoby cywilne, jeżeli znajdują się na obszarze będącym pod wyłącznym zarządem organów wojskowych albo na jednostce pływającej Marynarki Wojennej lub na statku powietrznym należącym do Sił Zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej. W projekcie przyjęto więc założenie, że krąg osób, które powinny mieć możliwość sporządzenia testamentu wojskowego, powinien być szeroki.

W projektowanym art. 954³ § 1 uregulowano z kolei formy, w jakich testament wojskowy mógłby zostać sporządzony. W świetle pierwszej z nich spadkodawca miał oświadczać swą ostatnią wolę ustnie sędziemu wojskowemu, prokuratorowi, dowódcy jednostki wojskowej, oficerowi albo kierownikowi jednostki zmilitaryzowanej²⁷, który miał spisać ją w protokole z podaniem miejsca i daty jego sporządzenia, a następnie odczytać protokół spadkodawcy i sporządzić o tym wzmiankę w treści protokołu. Protokół mieli podpisać spadkodawca i osoba, wobec której wola została oświadczona, a jeżeli spadkodawca nie mógł podpisać protokołu, należałoby to zaznaczyć w protokole ze wskazaniem przyczyny braku podpisu. Druga forma zakładała, że spadkodawca oświadczy swą ostatnią wolę ustnie w obecności dwóch jednocześnie obecnych świadków, z których jeden spíše wolę spadkodawcy i poda miejsce i datę jej spisania, a następnie tak sporządzony testament podpiszą spadkodawca i dwaj świadkowie. Trzecia forma testamentu występowała, gdy spadkodawca nie mógł się podpisać. Wówczas zobowiązany był on oświadczyć ustnie swą ostatnią wolę w obecności trzech jednocześnie obecnych świadków, z których jeden miał spisać wolę spadkodawcy i podać miejsce i datę jej spisania wraz z wyjaśnieniem przyczyny braku złożenia przez spadkodawcę podpisu. Tak sporządzony testament, po odczytaniu go spadkodawcy i dokonaniu o tym wzmianki w jego treści, podpisywać mieli wszyscy trzej świadkowie. Zgodnie z projektowanym art. 954³ § 2 w razie obawy rychłej śmierci spadkodawcy wskutek odniesionych ran lub choroby testament wojskowy mógłby być sporządzony również w formie polegającej na tym, że spadkodawca oświadczyłby swą ostatnią wolę ustnie wobec dwóch świadków, choćby niejednocześnie obecnych. Forma ta miała umożliwiać testowanie w najdogodniejszy z możliwych do zrealizowania sposobów w sytuacjach zagrażających życiu lub zdrowiu testatora oraz

²⁶ Tekst jedn.: Dz.U. z 2024 r. poz. 248 ze zm.

²⁷ W uzasadnieniu projektu wskazano, że: „Za rozszerzeniem kręgu podmiotów, przed którymi można sporządzić testament wojskowy przemawiają doświadczenia z misji Sił Zbrojnych poza granicami państwa, które wskazują, że w składzie kontyngentów wojskowych często znajduje się prokurator, natomiast nigdy nie ma sędziego wojskowego. Ponadto zmiana struktury sądownictwa wojskowego spowodowała, że sędziów wojskowych jest niewielu. W tej sytuacji prokurator, dowódca jednostki wojskowej, oficer albo kierownik jednostki zmilitaryzowanej z powodzeniem mogliby wypełnić rolę sędziego wojskowego przy sporządzaniu testamentu wojskowego”.

dynamicznej sytuacji na polu walki²⁸. Powtarzała ona zresztą rozwiązania znane już w rozwoju historycznym prawa polskiego²⁹. Stwierdzenie treści takiego testamentu miało nastąpić w sposób przewidziany dla testamentu ustnego (w modyfikowanych jednocześnie art. 952 § 2 i 3 k.c.). Oznaczało to wymóg niezwłocznego spisania – nie później jednak niż w ciągu miesiąca od dnia jego sporządzenia³⁰ – oświadczenia spadkodawcy wraz z podaniem miejsca i daty jego złożenia, miejsca i daty sporządzenia pisma oraz wskazaniem okoliczności jego sporządzenia, a następnie podpisania pisma przez spadkodawcę i dwóch świadków. Brak wymogu odczytania treści testamentu rekompensować miał wymóg podpisu spadkodawcy. W razie braku stwierdzenia treści testamentu wojskowego przed otwarciem spadku można było ją stwierdzić w ciągu 3 miesięcy od otwarcia spadku, przez zgodne zeznania świadków złożone przed sądem.

Istnienie okoliczności dopuszczających sporządzenie testamentu wojskowego nie wyłączało możliwości sporządzenia testamentu w innej formie przewidzianej w kodeksie (proponowany art. 954⁴ k.c.). Uznano bowiem wyraźnie, że nie jest możliwe zastąpienie testamentu wojskowego jedynie formą testamentu ustnego³¹.

3. Testament wojskowy w zagranicznych porządkach prawnych

3.1. Kryteria wyboru omawianych porządków prawnych

Postulaty uchylecia lub zmiany określonych instytucji prawnych powinny się opierać na wszechstronnej analizie danego zagadnienia, w tym na ocenie tego, jak są one uregulowane oraz jak funkcjonują w innych systemach prawnych. Pozwala to bowiem często na dokonanie wyważonej oceny niektórych postulatów zgłaszanych w doktrynie. Rozwiązania obcych porządków prawnych mogą być też cennym źródłem inspiracji dla takich zmian.

²⁸ Jak wskazano w uzasadnieniu projektu, „Warunki bojowe z reguły zmieniają się bardzo dynamicznie i nie zawsze będzie możliwość sporządzenia testamentu przy jednoczesnej obecności dwóch świadków”.

²⁹ Regulacja ta powtarzała bowiem, co do istoty, rozwiązania zawarte w art. 84 Dekretu – Prawo spadkowe oraz w art. 2 pkt 3 ustawy z 17.03.1933 r. o rozporządzeniach ostatniej woli osób wojskowych ([Dz.U. z 1933 r. Nr 31, poz. 262 ze zm.] – dalej ustawa z 17.03.1933 r.), a więc – jak wskazano w uzasadnieniu ustawy – „z czasów kiedy doświadczenie walki w warunkach bojowych było powszechne, a przynajmniej znacznie bardziej rozpowszechnione niż obecnie”. Co do tej ostatniej regulacji zob. A. Piwowarski, *Historyczne...*, s. 154–156; J. Koredczuk, *Testamenty wojskowe w II Rzeczypospolitej*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio G. Ius” 2023/70(3), s. 84–85, <http://doi.org/10.17951/g.2023.70.3.79-86> (dostęp: 23.02.2025 r.).

³⁰ W uzasadnieniu projektu zaznaczono, że „Skrócone terminy dla spisania treści rozrządzenia testamentowego stanowią dodatkowe zabezpieczenie rzeczywistego odzwierciedlenia ostatniej woli spadkodawcy”.

³¹ Jak stwierdzono w uzasadnieniu projektu, „W ocenie projektodawcy nie byłaby także wystarczająca modyfikacja testamentu ustnego i zastąpienie tą formą instytucji testamentu wojskowego. Forma testamentu wojskowego dalece różni się od projektowanej instytucji testamentu ustnego. Testament wojskowy, jakkolwiek sporządzany jest ustnie, stanowi jednak szczególną formę testowania, skierowaną do wybranej grupy osób i mogącą mieć zastosowanie w szczególnych okolicznościach. Nie jest możliwe, aby w przejrzysty i klarowny sposób zmodyfikować obecnie proponowaną formę testamentu ustnego tak, by spełniała funkcje aktualnie proponowanego testamentu wojskowego”.

Historycznie największy wpływ na prawo polskie miały ustawodawstwa Niemiec, Francji oraz Austrii. Bardziej pogłębiona analiza wskazuje jednak, że największy wpływ na dotychczasową regulację prawa polskiego w zakresie testamentów szczególnych w ogólności mogły mieć prawa niemieckie, austriackie i szwajcarskie, w mniejszym zaś zakresie prawo francuskie³². W pierwszych dwóch porządkach prawnych regulacje odnoszące się do testamentów wojskowych są obecnie nieobowiązujące lub uznawane za nieobowiązujące (por. uwagi poniżej). Choćby z tego więc względu analiza porównawcza powinna objąć także prawo szwajcarskie. Z kolei prawo francuskie, choć nie było inspiracją dla regulacji prawa polskiego, przewiduje relatywnie nową regulację odnoszącą się do testamentów wojskowych, co przemawia za jej szczegółowym omówieniem. Na szersze omówienie zasługują również rozwiązania tych innych europejskich porządków prawnych, które mogą być w przyszłości wzorem dla zmian prawa polskiego (np. prawa holenderskiego i czeskiego, jako mających stosunkowo nową regulację kodeksową). Omówienie prawa francuskiego i holenderskiego uzasadnione jest również tym, że odwołuje się do nich uzasadnienie powyższego projektu z 24.04.2024 r. Dla ukazania pełnego obrazu regulacji europejskich zdecydowano się także omówić dwa rozwiązania z krajów tzw. romańskiego porządku prawnego – prawo włoskie oraz prawo hiszpańskie, jako że kraje te są największymi (poza powyżej wymienionymi – z wyłączeniem Szwajcarii) kontynentalnymi porządkami prawnymi w ramach Unii Europejskiej i członkami NATO oraz zawierają ciekawe rozwiązania dotyczące testamentów w formie wojskowej.

3.2. U źródeł testamentu wojskowego – prawo rzymskie

Dalsze rozważania należy poprzedzić krótkim rysem historycznym pozwalającym zrozumieć, jakie instytucje mogą być rozumiane pod pojęciem „testamentu wojskowego”. Testament wojskowy wywodzi się z występującego w prawie rzymskim w okresie archaicznym testamentu sporządzanego w szyku bojowym (*testamentum in procinctu*)³³, a następnie możliwego do sporządzenia od okresu klasycznego testamentu żołnierskiego (*testamentum militis*)³⁴. Tego ostatniego testamentu – ze

³² *Prima facie* wydaje się, że najsilniejszy wpływ na ustawodawstwo polskie w zakresie form testamentów szczególnych (w tym testamentu wojskowego) mogło mieć prawo austriackie. Nadmienić należy, że ze względu na archaiczność form testamentów szczególnych w prawie francuskim nie wydaje się, aby wywarły one wpływ na obecną polską regulację zarówno na tle ustawy z 17.03.1933 r. oraz Dekretu – Prawo spadkowe, jak i na tle Kodeksu cywilnego oraz rozporządzenia z 30.01.1965 r. Zob. w tym zakresie szerzej: W. Bandrowski, *Braki ustawodawcze w kwestii testamentów wojskowych*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 1932/3, s. 10 i n.; J. Koreczuk, *Testamenty...*, s. 84–85.

³³ Instytucje Gaiusa – G. 2,101. Co do tej formy testamentu w literaturze polskiej por. za wielu J. Rudnicki, *Testament...*, s. 34–37; M. Jońca, *Forma i czas obowiązywania ‘testamentum in procinctu’ w prawie rzymskim*, „Prawo – Administracja – Kościół” 2004/4, s. 35–43; F. Longchamps de Bérier, [w:] W. Dajczak, T. Giaro, F. Longchamps de Bérier, *Prawo rzymskie. U podstaw prawa prywatnego*, Warszawa 2018, s. 306.

³⁴ Co do tej formy testamentu w literaturze polskiej por. za wielu J. Rudnicki, *Testament...*, s. 37–54; F. Longchamps de Bérier, [w:] *Prawo...*, s. 317–319. Zob. też F. Longchamps de Bérier, *Law of Succession. Roman Legal Framework and Comparative Law Perspective*, Warszawa 2011, s. 170–175. Jak wskazuje się

względem na jego rozpowszechnienie w praktyce – dotyczyły liczne źródła³⁵. Mógł on być sporządzony przez żołnierzy oraz osoby towarzyszące wojsku³⁶ i cechował się większymi wymaganiami formalnymi niż inne formy testamentów oraz znacznym rozszerzeniem jego dopuszczalnej treści³⁷. W rozwoju historycznym należy rozróżnić testament żołnierski (uważany za przywilej przyznawany żołnierzom) od testamentu wojskowego (jako szczególnej formy testamentu, który mógł być sporządzony w okolicznościach trwających działań wojennych lub okolicznościach do nich zbliżonych)³⁸. Ze względu na specyfikę funkcjonowania państwa rzymskiego w okresie klasycznym i poklasycznym testamenty żołnierskie z trudem można było kwalifikować jako testamenty szczególne w dzisiejszym rozumieniu tego pojęcia (miały one bowiem właśnie charakter przywileju przyznawanego specjalnej i w praktyce dość dużej grupie podmiotów). Modyfikacja tych rozwiązań prowadząca do wykształcenia się obecnej formy testamentu wojskowego nastąpiła dopiero w okresie justyniańskim i utrzymała się następnie w *ius commune*³⁹.

3.3. Niemcy

Kolejny etap analizy należy rozpocząć od krajów, które nie przewidują odrębnej formy testamentów wojskowych. Należy wskazać powody, dla których w tych systemach prawnych taki stan nie występuje.

Obecnie prawo niemieckie nie przewiduje regulacji testamentów wojskowych (określanych jako *Militär-Testament* lub *Soldatentestament*)⁴⁰. W okresie III Rzeszy formę testamentów wojskowych regulowała ustawa z 24.04.1934 r. o postępowaniu niespornym i innych kwestiach prawnych w Wehrmachcie⁴¹. Regulacja zawarta w tej ustawie umożliwiała sporządzenie testamentów wojskowych przez żołnierzy

w literaturze, generalnie nie ma bezpośredniego związku między *testamentum in procinctu* a występującym później (w okresie klasycznym) testamentem żołnierskim – zob. T. Rüfner, *Testamentary Formalities in Roman Law*, [w:] *Comparative Succession Law*, t. 1, *Testamentary Formalities*, red. K.G.C. Reid, M.J. de Waal, R. Zimmermann, Oxford 2011, s. 23; por. też W. Kunkel, H. Honsell, [w:] P. Jörs, W. Kunkel, L. Wenger (oprac. H. Honsell, T. Mayer-Maly, W. Selb), *Römisches Recht*, Berlin-Heidelberg-New York 1987, s. 453.

³⁵ Por. *Digesta Iustiniani* – D. 29,1; *Codex Iustinianus* – C. 6,21; *Institutiones Iustiniani* – I. 2,11.

³⁶ Przywilej sporządzenia testamentu w tej formie przysługiwał od momentu wcielenia do chwili zwolnienia ze służby wszystkim, którzy należeli zarówno do floty, jak i do sił lądowych (D. 29,1,42; D. 29,1,38,1). Mogły z niego skorzystać również osoby towarzyszące wojsku i wraz z nim narażone na niebezpieczeństwa lub umierające w kraju nieprzyjacielskim; por. F. Longchamps de Bérier, [w:] *Prawo...*, s. 317.

³⁷ Oddawało to sformułowanie zawarte w Digestach (D. 29,1,1pr.), że: „(...) *Faciant igitur testamenta quo modo volent, faciant quo modo poterint sufficere ad bonorum suorum divisionem faciendam nuda voluntas testatoris*” („[...] Niech sporządzają testamenty w jakikolwiek sposób chcą, niech je sporządzają tak, jak tylko potrafią i do rozrządzenia własnymi dobrami niech wystarczy sama wola testatora” – tłumaczenie W.B.).

³⁸ Co do tego rozróżnienia por. J. Rudnicki, *Testament...*, s. 14–19; F. Longchamps de Bérier, [w:] *Prawo...*, s. 317–319; F. Longchamps de Bérier, *Law...*, s. 174–175.

³⁹ Zob. szerzej za wielu F. Longchamps de Bérier, *Law...*, s. 174–175; J. Rudnicki, *Testament...*, s. 14–57.

⁴⁰ Szerzej: T. Kipp, H. Coing, *Erbrecht. Ein Lehrbuch*, Tübingen 1990, s. 206–208; H. Lange, K. Kuchinke, *Erbrecht. Ein Lehrbuch*, München 2001, s. 402–405; R. Zimmermann, *Testamentary Formalities in Germany*, [w:] *Comparative Succession Law*, t. 1, *Testamentary Formalities*, red. K.G.C. Reid, M.J. de Waal, R. Zimmermann, Oxford 2011, s. 218, przypis 355.

⁴¹ *Gesetz über die freiwillige Gerichtsbarkeit und andere Rechtsangelegenheiten in der Wehrmacht*, Reichsgesetzblatt, cz. I, s. 355 i n. – dalej WehrmFGG 1934.

Wehrmachtu i innych formacji zbrojnych oraz jeńców wojennych⁴². Po *Anschlussie* Austrii w 1938 r. obowiązywała ona zarówno w Austrii, jak i w Niemczech. Przepisy tej ustawy nigdy nie zostały w Niemczech formalnie uchylone, ale z racji likwidacji Wehrmachtu powszechnie uznaje się je w doktrynie niemieckiej za nieobowiązujące⁴³. Po powołaniu Bundeswehry nie uchwalono nowych przepisów odnoszących się do testamentów wojskowych⁴⁴. Do żołnierzy i innych osób zatrudnionych w siłach zbrojnych znajdują stąd zastosowanie jedynie ogólne przepisy odnoszące się do testamentów szczególnych⁴⁵.

3.4. Austria

Prawo austriackie nie przewiduje obecnie regulacji odnoszących się do testamentów wojskowych (określanych jako *Militär-Testamente*). Ustawowe odesłanie do możliwości sporządzenia takich testamentów znajdowało się do 31.12.2004 r. wprost w austriackim kodeksie cywilnym⁴⁶. Jego § 600 stanowił bowiem, że: „Przywileje dla testamentów osób wojskowych zamieszczone są w ustawach wojskowych”⁴⁷. Przepis ten miał charakter blankietowy i w chwili jego uchylenia odsyłał do regulacji obowiązujących na terenie Austrii po *Anschlussie* w 1938 r.⁴⁸ Formę testamentów wojskowych regulowała wydana w okresie III Rzeszy ustawa WehrmFGG 1934 (por. pkt 3.3. powyżej). Moc obowiązująca tej regulacji – podobnie jak niektórych innych regulacji, które objęły Austrię po 1938 r. – została podtrzymana przez ustawę szczególną z 12.12.1946 r. o przywróceniu austriackiego prawa odnoszącego się do testamentów⁴⁹. Dotyczyło to jednak w praktyce jedynie stanów faktycznych zaistnia-

⁴² Treść tej regulacji, wraz ze zmianami wprowadzonymi w 1943 r., opisano dokładniej w publikacjach: H. Bartholomeyczik, *Erbrecht*, München 1971, s. 104–105; T. Kipp, H. Coing, *Erbrecht...*, s. 207–208; H. Lange, K. Kuchinke, *Erbrecht...*, s. 404.

⁴³ Tak np. H. Bartholomeyczik, *Erbrecht...*, s. 105; W. Schlüter, *Erbrecht*, München 1986, s. 116; H. Lange, K. Kuchinke, *Erbrecht...*, s. 404–405; R. Zimmermann, *Testamentary...*, [w:] *Comparative...*, t. 1, *Testamentary...*, s. 218, przypis 355. Por. też poglądy przytoczone w publikacji: T. Kipp, H. Coing, *Erbrecht...*, s. 208 (autorzy sami uznają to zagadnienie za sporne). Zagadnienie to opisano szerzej w literaturze polskiej: J. Rudnicki, *Testament...*, s. 66–67.

⁴⁴ H. Bartholomeyczik, *Erbrecht...*, s. 105; T. Kipp, H. Coing, *Erbrecht...*, s. 208; H. Lange, K. Kuchinke, *Erbrecht...*, s. 404; R. Zimmermann, *Testamentary...*, [w:] *Comparative...*, t. 1, *Testamentary...*, s. 218, przypis 355.

⁴⁵ Por. W. Schlüter, *Erbrecht...*, s. 116; H. Lange, K. Kuchinke, *Erbrecht...*, s. 405. Zagadnienie takich testamentów szczególnych w formie ustnej w prawie niemieckim zostało omówione w innej publikacji; zob. szerzej: W. Borysiak, *Przyszłość...*, s. 20 i n.; zob. też wcześniej W. Borysiak, *Testamenty szczególne w formie ustnej w perspektywie porównawczej*, „Prawo w Działaniu” 2016/27, s. 109–113.

⁴⁶ *Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch für die gesamten deutschen Erbländer der Oesterreichischen Monarchie* z 1.06.1811 r. – dalej ABGB.

⁴⁷ „Die Begünstigungen der Militär-Testamente sind in den Militär-Gesetzen enthalten”.

⁴⁸ Stąd też w doktrynie austriackiej wskazywano na jego potencjalne zastosowanie jedynie w okresie wojny – por. R. Welser, [w:] *Kommentar zum Allgemeinen bürgerlichen Gesetzbuch*, t. 1, §§ 1–1174 ABGB, red. P. Rummel, Wien 2000, s. 868. Często też pomijano go przy omawianiu innych form testamentów – zob. np. W. Kralik, [w:] *Ehrenzweig System des österreichischen allgemeinen Privatrechts*, t. 4, *Das Erbrecht*, Wien 1983, s. 127 i n.

⁴⁹ *Gesetz über die Wiederherstellung des österreichischen Testamentsrechtes*, Bundesgesetzblatt (BGBl) z 22.02.1947 r., poz. 30.

łych w okresie II wojny światowej⁵⁰. Instytucję tę uznawano stąd za „martwe prawo” (*totes Recht*)⁵¹. Regulacja ta została uchylona ustawą z 27.05.2004 r. nowelizującą prawo rodzinne i spadkowe⁵². Wraz z jej uchYLENIEM moc utraciły również przepisy wykonawcze do niej⁵³.

3.5. Szwajcaria

W prawie szwajcarskim regulacja odnosząca się do testamentów wojskowych (niem. *Soldatentestament*; fr. *testament du soldat*; wł. *testamento del soldato*) znajduje się w Regulaminie Służby Wojska Szwajcarskiego z 22.06.1994 r.⁵⁴ Jego pkt 67 ust. 1 wskazuje, że każda osoba, która nie jest w stanie sporządzić testamentu w formie zwykłej wskutek wydarzeń wojennych (niem. *Kriegsereignisse*; fr. *la guerre*, wł. *eventi bellici*) lub innych nadzwyczajnych okoliczności (niem. *anderen ausserordentlichen Umständen*; fr. *d'autres circonstances extraordinaires*, wł. *altre circostanze straordinarie*), ma prawo sporządzić testament szczególnie w formie ustnej. Jednocześnie ten sam ustęp odwołuje się wprost do treści przepisów szwajcarskiego kodeksu cywilnego⁵⁵ regulujących testament w tej formie (art. 503, 506–508 ZGB) i stanowi praktycznie kopię zdecydowanej większości jego treści⁵⁶. Stąd w doktrynie wskazuje się, że trudno jest „mówić o występowaniu w prawie szwajcarskim osobnego testamentu wojskowego”, gdyż „jest on raczej jednym z wariantów testamentu ustnego”⁵⁷. Wskazuje na to wyraźnie art. 507 ust. 3 ZGB zgodnie z którym, jeśli spadkodawca dokonuje ustnego rozrządzenia podczas służby wojskowej, organ sądowy może być zastąpiony przez oficera w stopniu kapitana lub wyższym. Powoduje to, że niektórzy autorzy stwierdzają nawet, iż testament nazywany „wojskowym” jest po prostu szczególną wersją testamentu ustnego⁵⁸. Jak wskazuje się w doktrynie, „to oryginalne *superfluum* jest uzasadnione chęcią kompleksowego ujęcia wszystkich zagadnień związanych z wojskiem w jednej ustawie”⁵⁹. Możliwość skorzystania w wyżej wskazanych sytuacjach z tej formy testamentu nie jest uzależniona od istnienia przesłanki podmiotowej, co oznacza, że w tej formie mogą testować w opisanych powyżej sytuacjach także inne podmioty niż żołnierze⁶⁰.

⁵⁰ R. Welsch, [w:] *Kommentar...*, t. 1, §§ 1–1174..., s. 868.

⁵¹ Por. K. Nemeth, [w:] *ABGB Praxiskommentar*, t. 4, §§ 531–858 ABGB, *AnerbG, Kärntner ErbhöfeG, Tiroler HöfeG*, red. H. Schwimann, G. Kodek, Wien 2018, § 584, nb 2, s. 119.

⁵² *Familien- und Erbrechts-Änderungsgesetz* (FamErbRÄG 2004), *Bundesgesetzblatt* z 2004 r., cz. I, nr 58.

⁵³ Szerzej J. Rudnicki, *Testament...*, s. 67.

⁵⁴ *Dienstreglement der Schweizerischen Armee*, nr 510.107.0, https://fedlex.data.admin.ch/filestore/fedlex.data.admin.ch/eli/cc/1995/170_170_170/20180101/de/pdf-a/fedlex-data-admin-ch-eli-cc-1995-170_170_170-20180101-de-pdf-a.pdf (dostęp: 23.02.2025 r.) – dalej DRA.

⁵⁵ *Schweizerisches Zivilgesetzbuch* z 10.12.1907 r. – dalej ZGB.

⁵⁶ Zagadnienie to zostało omówione szerzej w innej publikacji: W. Borysiak, *Przyszłość...*, s. 34–37; wcześniej W. Borysiak, *Testamenty...*, s. 115–117.

⁵⁷ J. Rudnicki, *Testament...*, s. 60.

⁵⁸ „La testament dit «militaire» (art. 507 al. 3 CC) est une version particulière du testament oral” – J. Guinand, M. Stettler, A. Leuba, *Droit des successions* (art. 457–640 CC), Genève–Zürich–Bâle 2005, s. 143.

⁵⁹ J. Rudnicki, *Testament...*, s. 60.

⁶⁰ J. Rudnicki, *Testament...*, s. 102.

Odwołanie do regulacji ZGB odnoszącej się do testamentu szczególnego w formie ustnej oznacza, że spadkodawca powinien oświadczyć swoją wolę ustnie w obecności dwóch równocześnie obecnych świadków (pkt 67 ust. 2 zd. 1 DRA)⁶¹. Treść oświadczenia woli spadkodawcy powinna być spisana niezwłocznie przez jednego ze świadków, z podaniem daty i miejsca sporządzenia tego dokumentu, i niezwłocznie dostarczona do odpowiedniego organu sądowego (niem. *Gerichtsbehörde*; fr. *autorité judiciaire*, wł. *autorità giudiziaria*) lub oficera w stopniu co najmniej kapitana (pkt 67 ust. 3 DRA). Uczestnictwo odpowiedniego oficera w akcie sporządzenia testamentu w tej formie nie jest więc konieczne⁶².

Testament szczególny traci swoją moc 14 dni od chwili, w której testator odzyskał możliwość sporządzenia testamentu w formie zwykłej (pkt 67 ust. 4 DRA).

3.6. Francja

W prawie francuskim testament wojskowy (*les testaments des militaires*)⁶³ uregulowany został w art. 981–984 francuskiego kodeksu cywilnego⁶⁴. Do przepisów tych odsyła także francuski kodeks wojskowy (*Code de la défense*)⁶⁵ w art. L4121–8⁶⁶. Ponadto omawianą regulację uzupełnia art. 93 CCF.

Przepisy francuskiego kodeksu cywilnego odnoszące się do testamentu wojskowego zostały zmodyfikowane ustawą nr 2006-728 z 23.03.2006 r. odnoszącą się do reformy spadków i szkodroblowości⁶⁷ (która weszła w życie 1.01.2007 r.), a następnie zmienione przez art. 3 ordonansu nr 2014-792 z 10.07.2014 r.⁶⁸ Nowelizacje te zmodyfikowały i doprecyzowały katalog podmiotów, przed którymi można sporządzić testament wojskowy⁶⁹. Ponadto ustawa z 23.03.2006 r. przeniosła przesłanki sporządzania tego testamentu do obecnego art. 93 CCF. Powyższe akty normatywne nie wpłynęły jednak na istotę testamentu wojskowego w prawie francuskim, który od

⁶¹ Przepis ten jednocześnie określa, kto może być takim świadkiem i jakie korzyści nie mogą przyspaść osobom najbliższym takim świadkom.

⁶² Wskazać należy jednak, że pkt 67 ust. 5 DRA nakłada na dowódców jednostek wojskowych obowiązek, aby w odpowiednim czasie poinformowali przedstawicieli sił zbrojnych o brzmieniu tych przepisów.

⁶³ W dosłownym tłumaczeniu jest to „testament żołnierski”.

⁶⁴ *Code civil des Français* z 21.03.1804 r. – dalej CCF lub *Code civil*.

⁶⁵ https://www.legifrance.gouv.fr/codes/section_lc/LEGITEXT000006071307/LEGISCTA000006166969/?anchor=LEGIARTI000006540250#LEGIARTI000006540250 (dostęp: 23.02.2025 r.).

⁶⁶ Artykuł ten stanowi: „*Les règles relatives à la forme des testaments des militaires et des personnes employées à la suite des armées sont prévues aux articles 981 à 984 du code civil*”.

⁶⁷ *Loi no 2006-728 du 23 juin 2006 portant réforme des successions et des libéralités*, https://www.legifrance.gouv.fr/download/pdf?id=tEcF4Wbq_3DbiOZ3kqyRHB0La5rYk6ys5dm_FwTPZs= (dostęp: 23.02.2025 r.).

⁶⁸ *Ordonnance n° 2014-792 du 10 juillet 2014 portant application de l'article 55 de la loi n° 2013-1168 du 18 décembre 2013 relative à la programmation militaire pour les années 2014 à 2019 et portant diverses dispositions concernant la défense et la sécurité nationale*, <https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/LEGIARTI000029220147/2014-07-12/> (dostęp: 23.02.2025 r.).

⁶⁹ Według pierwotnej wersji art. 981 CCF funkcję urzędnika pełnili przede wszystkim dowódcy batalionu lub szwadronu, a więc pododdziałów – odpowiednio: w piechocie i kawalerii – odpowiedzialnych za znaczną część wojskowych czynności administracyjnych. Poza tym rolę urzędową mogli odgrywać komisarze wojenni, czyli specjaliści wojskowi urzędnicy administracyjni i aprowizacyjni (por. J. Rudnicki, *Testament...*, s. 173–174).

czasu wejścia w życie *Code Civil* znacząco się nie zmienił⁷⁰. Testament ten ma urzędowy charakter i formę oraz przypomina polski testament allograficzny⁷¹.

Przesłanki sporządzenia testamentu wojskowego w prawie francuskim wskazane są w art. 93 CCF. Określa on, w jakich sytuacjach akta stanu cywilnego (*actes de l'état civil*) żołnierzy i marynarzy powinny być prowadzone przez administrację wojskową. Zaistnienie takiej sytuacji jest jednocześnie przesłanką możliwości sporządzenia testamentu wojskowego. Przepis ten określa też zakres podmiotów, które mogą sporządzić testament w tej formie⁷².

Artykuł 93 ust. 2 CCF wskazuje, że w przypadku wojny, działań wojennych prowadzonych poza terytorium państwa francuskiego lub stacjonowania francuskich sił zbrojnych na terytorium innego państwa, na skutek okupacji lub na podstawie umów międzyrządowych⁷³, akty stanu cywilnego mogą być również sporządzane przez oficerów wojskowych właściwych dla prowadzenia aktów stanu cywilnego (*les officiers de l'état civil militaires*), wyznaczonych na podstawie zarządzenia Ministra Obrony. Tacy „wojskowi urzędnicy stanu cywilnego” mogą sporządzać akta stanu cywilnego w stosunku do osób niewojskowych w przypadkach, gdy inne przepisy *Code civil* nie znajdują zastosowania do danej sytuacji. Na terytorium Francji metropolitalnej „wojskowi urzędnicy stanu cywilnego” mogą sporządzać akty stanu cywilnego dotyczące osób wojskowych i niewojskowych na tych częściach terytorium państwa francuskiego, w których z powodu mobilizacji lub oblężenia nie jest już regularnie zapewniany dostęp do usług zwykłego rejestru cywilnego (*le service de l'état civil n'est plus régulièrement assuré*). Takie rozwiązanie ma zapewniać każdemu żołnierzowi francuskiemu, który mógłby nie mieć dostępu do notariusza, możliwość sporządzenia testamentu w formie wojskowej. Testament wojskowy jest więc w tym znaczeniu surogatem testamentu notarialnego, niezależnym od tego, czy państwo francuskie pozostaje w stanie wojny, czy też nie⁷⁴.

Zgodnie z art. 981 ust. 1 CCF testamenty żołnierzy, marynarzy państwowych i osób zatrudnionych w siłach zbrojnych mogą być odebrane w przypadkach i na warunkach przewidzianych w art. 93 CCF albo przez przełożonego („wyższego oficera” – *un officier supérieur*) danej osoby w obecności dwóch świadków, albo przez dwóch komisarzy wojennych (*commissaires des armées*), ewentualnie jednej z tych

⁷⁰ Jak wskazywał Jan Rudnicki, „Zasadniczy kształt instytucji nie uległ (...) w prawie francuskim zmianom, a niedawna reforma najlepiej świadczy o tym, że ustawodawca traktuje tę instytucję jako wciąż ważną i aktualną” – J. Rudnicki, *Testament...*, s. 59.

⁷¹ Por. J. Rudnicki, *Testament...*, s. 58.

⁷² J. Rudnicki, *Testament...*, s. 213: „(...) zawarty w tym typie regulacji element przywileju testamentowego jest uzasadniony przede wszystkim charakterem służby wojskowej w dobie wykorzystywania armii przede wszystkim jako siły ekspedycyjnej, pozostającej w ciągłej gotowości do użycia poza granicami kraju”.

⁷³ Artykuł ten „wyczerpująco, a zarazem bez zbędnej kazuistyki, wskazuje wszystkie możliwe formy zaangażowania armii w działania poza terytorium państwa oraz przypadki uzasadniające testowanie wojskowe w jego granicach” – J. Rudnicki, *Testament...*, s. 138.

⁷⁴ Jak wskazał J. Rudnicki, „Przesłanka przedmiotowa obejmuje swoim zakresem różne stany faktyczne; *de facto* można je określić zbiorczo jako sytuacje, w których żołnierz francuski – z uwagi na przebywanie za granicą czy też z powodu odcięcia od komunikacji – nie ma dostępu do notariusza i nie może skorzystać z najbezpieczniejszej formy testamentu, jaką niewątpliwie jest testament notarialny” (J. Rudnicki, *Testament...*, s. 212).

osób w obecności dwóch świadków, albo – w odizolowanym oddziale wojskowym – przez oficera dowodzącego tym oddziałem w obecności dwóch świadków, jeśli w oddziale nie ma oficera wyższego rangą lub komisarza wojskowego. Jednocześnie art. 981 ust. 2 CCF wskazuje, że testament oficera dowodzącego odizolowanym oddziałem może odebrać oficer, który następuje po nim rangą służbową. Uprawnienie, o którym mowa w art. 981 CCF, mają również jeńcy wojenni znajdujący się w niewoli nieprzyjaciela (por. ust. 3 tego przepisu). Forma ta nie jest więc pomyślana jako możliwa do sporządzenia „w ogniu walki”, ale jako surogat braku dostępu do odpowiedniego urzędnika, przed którym możliwe byłoby sporządzenie testamentu w formie publicznej.

Z kolei art. 982 ust. 1 CCF przewiduje, że jeżeli testator jest chory lub ranny, testament wojskowy może być również sporządzony w szpitalach lub ambulatoriach wojskowych (*les formations sanitaires militaires*), których funkcjonowanie określone jest przez przepisy wojskowe, przez naczelnego lekarza (*le médecin-chef*), niezależnie od jego stopnia wojskowego, w asyście kierownika administracji wojskowej szpitala („oficera administracyjnego szpitala” – *l'officier d'administration gestionnaire*). W przypadku nieobecności kierownika administracji wojskowej szpitala ust. 2 tego przepisu przewiduje konieczność obecności dwóch świadków przy sporządzaniu testamentu.

We wszystkich przypadkach określonych w art. 981 i 982 CCF sporządza się drugi oryginał testamentu (por. art. 983 ust. 1 CCF). Jeżeli formalności tej nie można dopełnić ze względu na stan zdrowia spadkodawcy, zamiast drugiego oryginału testamentu sporządza się jego odpis, który powinien być podpisany przez świadków i odpowiednich funkcjonariuszy. W odpisie tym wzmiankuje się przyczyny, które uniemożliwiły sporządzenie drugiego oryginału testamentu (art. 983 ust. 2 CCF). Jak tylko będzie to możliwe, po przywróceniu komunikacji oba oryginały testamentu lub oryginał i jego odpis przesyła się osobnymi listami, w zamkniętych i zapieczętowanych kopertach, do ministra właściwego do spraw obrony narodowej lub ministra właściwego do spraw marynarki wojennej, aby złożyć je u notariusza wskazanego przez spadkodawcę lub, w przypadku braku wskazania takiego notariusza przez testatora, u prezesa izby notarialnej okręgu ostatniego miejsca zamieszkania spadkodawcy (art. 983 ust. 3 CCF). Sporządzenie dwóch oryginałów testamentu i ich osobne wysłanie ma zwiększyć pewność zabezpieczenia jego treści w warunkach konfliktu zbrojnego, kiedy komunikacja może być znacznie utrudniona⁷⁵.

Testament sporządzony w formie wojskowej traci ważność po upływie 6 miesięcy od dnia, w którym testator przybył do miejsca, gdzie mógłby swobodnie sporządzić testament w formie zwykłej, chyba że przed upływem wskazanego terminu znalazł się on ponownie w jednej ze szczególnych sytuacji określonych w art. 93 CCF. W takim przypadku testament sporządzony w jednej z powyższych form jest ważny przez cały czas trwania tej szczególnej sytuacji i przez okres kolejnych 6 miesięcy po jej ustaniu (art. 984 CCF).

⁷⁵ Por. J. Rudnicki, *Testament...*, s. 176.

Testament wojskowy nie cieszy się zainteresowaniem doktryny francuskiej, czego dowodem może być to, że część autorów praktycznie w ogóle nie poświęca mu uwagi, ograniczając się do skrótego przytoczenia treści przepisów odnoszących się do niego⁷⁶ lub pomijając w swoich rozważaniach⁷⁷.

3.7. Holandia

Testament wojskowy w prawie holenderskim uregulowany jest w art. 4:98 i 4:100 holenderskiego kodeksu cywilnego⁷⁸. Zastosowanie do przedmiotowej instytucji znajdują także art. 4:103–4:109 BW.

Zgodnie z art. 4:98 ust. 1 BW żołnierze i inni członkowie sił zbrojnych mogą sporządzić przed oficerem sił zbrojnych testament wojskowy w przypadku wojny albo wojny domowej⁷⁹. Artykuł 4:98 ust. 2 BW wskazuje dodatkowe przypadki, w których – mimo braku istnienia stanu wojny albo wojny domowej – możliwe jest sporządzenie testamentu w tej formie. Są to sytuacje, gdy jednostka wojskowa, do której należą takie osoby, została wyznaczona: (a) do udziału w ekspedycji wojskowej; (b) do udziału w walkach z „siłami nieprzyjaciela”; (c) do ochrony neutralności państwa; (d) do jakiegokolwiek akcji militarnej w indywidualnej lub sojuszniczej samoobronie albo w celu zapewnienia lub przywrócenia międzynarodowego porządku czy bezpieczeństwa; (e) do wypełnienia rozkazów uprawnionych władz w przypadku zamieszek lub rebelii (*de facto* niepokojów społecznych). Ustęp 3 tego przepisu wskazuje, że w sytuacji pozostawania żołnierza lub innego członka sił zbrojnych w niewoli oświadczenie jeńca może być złożone także wobec podoficera.

Artykuł 4:98 ust. 4 zd. 1 BW wskazuje, że oficerowie lub podoficerowie mogą uczestniczyć w sporządzeniu testamentu wojskowego jedynie wówczas, gdy testator nie może – w celu sporządzenia testamentu w jednej z form zwykłych – skontaktować się z notariuszem lub urzędnikiem konsularnym⁸⁰. Zarazem zdanie 2 tego ustępu wskazuje, że jeżeli dojdzie do naruszenia zasady wyrażonej w zdaniu 1, nie wpływa to na ważność sporządzonego testamentu.

Zgodnie z art. 4:100 BW uprawnienie danej osoby do sporządzenia testamentu w opisanej formie wygasa: 1) w wypadku wojny lub wojny domowej w momencie

⁷⁶ Por. F. Terré, Y. Lequette, S. Gaudemet, *Droit civil. Les successions, les libéralités*, Paris 2014, s. 402. Wcześniej tak np. G. Marty, P. Raynaud, *Droit civil. Les successions et les libéralités*, Paris 1983, s. 430.

⁷⁷ Tak czyni np. C. Jubault, *Droit civil. Les successions. Les libéralités*, Paris 2010, s. 514, nb 548. Podobnie P. Malaurie, C. Brenner, *Les successions. Les libéralités*, Paris 2014, s. 268–269 – autorzy ci po omówieniu form zwykłych testamentu oraz form wynikających z konwencji waszyngtońskiej w ogóle nie odnoszą się do pozostałych form testamentu, w tym testamentu wojskowego.

⁷⁸ *Burgerlijk Wetboek* z 1992 r. – dalej BW. Kodeks obowiązuje od 1.01.1992 r. Księga IV dotycząca prawa spadkowego obowiązuje od 1.01.2003 r.

⁷⁹ Ponadto w okresie działań wojennych (będących w świetle art. 4:102 BW nadzwyczajną sytuacją) możliwe jest sporządzenie przez każdy podmiot testamentu ustnego na podstawie art. 4:102 BW. Zagadnienie testamentu ustnego w prawie holenderskim zostało omówione w innej publikacji; zob. szerzej: W. Borysiak, *Przyszłość...*, s. 37–39; zob. też wcześniej W. Borysiak, *Testamenty...*, s. 118–119.

⁸⁰ Stąd w doktrynie wskazuje się, że kodeks holenderski traktuje testament wojskowy „jako surogat testamentu notarialnego” – J. Rudnicki, *Testament...*, s. 182.

wydania decyzji monarchy⁸¹ o jej zakończeniu; 2) w pozostałych przypadkach wskazanych w art. 4:98 ust. 2 BW w momencie wydania decyzji przez odpowiedni organ państwowy o zakończeniu udziału przez daną jednostkę wojskową – do której przynależy żołnierz lub inny członek sił zbrojnych będący potencjalnym testatorem – w działaniach opisanych w tym przepisie.

Testament wojskowy powinien zostać sporządzony w obecności dwóch świadków (por. art. 4:103 ust. 1 zd. 1 BW, który odsyła w tym zakresie do art. 4:98 BW). Ciekawe rozwiązanie przewiduje przy tym art. 4:103 ust. 2 BW, który – choć stawia wymóg, aby świadek rozumiał język, w którym testator sporządzał swoją ostatnią wolę, oraz był pełnoletni – wyłącza warunek pełnoletności w odniesieniu do żołnierzy biorących udział w działaniach wojennych.

Testament wojskowy powinien zostać spisany, a następnie podpisany przez testatora, osobę, wobec której składał on swoje oświadczenie woli, oraz świadków (art. 4:103 ust. 1 zd. 2 BW). Brak podpisu testatora lub osoby urzędowej powoduje nieważność testamentu (por. art. 4:109 ust. 3 oraz art. 4:109 ust. 1 w zw. z art. 4:109 ust. 2 BW)⁸². Dokument taki powinien być ponadto wysłany tak szybko, jak jest to możliwe, w zamkniętej kopercie do Centralnego Rejestru Testamentów w Hadze (art. 4:106 ust. 1 BW).

Sporządzony we wskazanej formie testament może zostać unieważniony, jeżeli testator umrze 6 miesięcy po ustaniu okoliczności, o których mowa w art. 4:98 BW (por. art. 4:107 ust. 1 BW)⁸³. Termin 6-miesięczny ulega każdorazowo przedłużeniu o miesiąc, jeżeli testator nie miał obiektywnie możliwości sporządzenia testamentu w ostatnim miesiącu upływającego terminu (por. art. 4:107 ust. 2 BW).

Możliwe jest również sporządzenie testamentu wojskowego w formie tajemnej (art. 4:104 ust. 1 w zw. z art. 4:98 BW)⁸⁴. W sytuacji określonej w art. 4:98 BW możliwe jest bowiem spisanie przez testatora testamentu w formie holograficznej⁸⁵ i następnie – w obecności dwóch świadków – złożenie go do depozytu osobie, która na podstawie art. 4:98 BW jest uprawniona do odebrania oświadczenia woli testatora⁸⁶. Osoba ta powinna na piśmie potwierdzić odebranie testamen-

⁸¹ Faktycznie jest to decyzja rządu holenderskiego.

⁸² Jeżeli przy tym testator lub jeden ze świadków zadeklarował, że nie jest w stanie podpisać dokumentu z powodu niewykształcenia lub innego szczególnego powodu, taka deklaracja powinna zostać umieszczona w dokumencie poświadczającym treść oświadczenia woli testatora, zastępując wówczas podpis (art. 4:103 ust. 3 BW).

⁸³ Rozwiązanie takie jest uzasadniane tym, że testator powinien być świadomy szczególnego charakteru testamentu w formie wojskowej, a więc powinien zastąpić go – skoro tylko nadejdzie taka możliwość – testamentem w formie zwykłej; por. W.D. Kolkman, *Testamentary Formalities in Netherlands*, [w:] *Comparative Succession Law*, t. 1, *Testamentary Formalities*, red. K.G.C. Reid, M.J. de Waal, R. Zimmermann, Oxford 2011, s. 160.

⁸⁴ W.D. Kolkman, *Testamentary...*, [w:] *Comparative...*, t. 1, *Testamentary...*, s. 159.

⁸⁵ Generalnie nie jest to bowiem możliwe w prawie holenderskim, gdyż nie jest to zwykła forma testamentu.

⁸⁶ Ciekawe rozwiązanie przewiduje przy tym art. 4:104 ust. 3 BW. Zgodnie z nim to na osobie kwestionującej ważność testamentu holograficznego, który został oddany na przechowanie na podstawie tego przepisu, spoczywa ciężar dowodu, że spadkodawca nie podpisał go osobiście.

tu⁸⁷. Do testamentu tego znajdują odpowiednio zastosowanie art. 4:98 ust. 4 BW oraz art. 4:100 BW.

3.8. Czechy

W nowym czeskim kodeksie cywilnym z 2012 r.⁸⁸ testament wojskowy uregulowany jest w § 1545 KCCz⁸⁹. Zgodnie z jego ustępem pierwszym w przypadku udziału w konflikcie zbrojnym lub operacjach wojskowych (*ozbrojeném konfliktu a vojenských operacích*) oświadczenie ostatniej woli żołnierza lub innego członka sił zbrojnych może zostać spisane w obecności dwóch świadków przez dowódcę jednostki wojskowej Republiki Czeskiej lub innego żołnierza w randze oficera lub wyższej. Ciekawą regulację przewiduje zdanie drugie tego ustępu, zgodnie z którym jeżeli testament zostanie sporządzony w ten właśnie sposób, nie można podważać jego ważności (*Byla-li závěť takto pořízena, nelze její platnost popřít*).

Jeżeli spadkodawca złożył oświadczenie woli, osoba sporządzająca dokument (a więc dowódca jednostki wojskowej Republiki Czeskiej lub inny żołnierz w randze oficera lub wyższej) musi również podpisać go wraz z obydwooma świadkami i odczytać go spadkodawcy w obecności obydwu świadków, a spadkodawca musi następnie potwierdzić, że dokument ten stanowi wyraz jego ostatniej woli (§ 1547 ust. 1 zd. 1 KCCz). Testament sporządzony w ten sposób uznaje się za dokument urzędowy (§ 1547 ust. 1 zd. 2 KCCz). Jeżeli jednak testament został sporządzony w omawiany sposób, a nie zostały zachowane wymagane formalności (w szczególności jeżeli w dokumencie brakuje podpisów obecnych świadków, mimo że są one wymagane), ale mimo to nie ma wątpliwości, że dokument ten rzetelnie odzwierciedla ostatnią wolę spadkodawcy (*je-li přesto jisté, že listina spolehlivě zaznamenává zůstavitelovu poslední vůli*), nie powoduje to nieważności testamentu (§ 1547 ust. 2 KCCz). Taki dokument nie jest jednak uznawany za dokument urzędowy.

Zgodnie z § 1545 ust. 2 KCCz dowódca jednostki wojskowej Republiki Czeskiej niezwłocznie przekazuje testament bez zbędnej zwłoki dowódcy wyższego szczebla (*veliteli nadřízeného velitelství*), który niezwłocznie przekazuje go do Ministerstwa Obrony Narodowej Republiki Czeskiej. Następnie zgodnie z § 1546 KCCz organ, któremu przekazano testament, ma obowiązek złożenia go na przechowanie u notariusza.

Jeżeli spadkodawca żyje, testament traci ważność po upływie 3 miesięcy od daty jego sporządzenia (§ 1549 ust. 1 zd. 1 KCCz). Termin ten nie rozpoczyna się jednak

⁸⁷ Wyjątkiem od tego jest sytuacja określona w art. 4:105 BW, gdy testament holograficzny został datowany i podpisany przez spadkodawcę, a ten zmarł bez przekazania go innej osobie zgodnie z przepisami wskazanymi powyżej. Wówczas testament taki zachowuje ważność (chyba że spadkodawca mógłby następnie sporządzić testament w formie zwykłej na podstawie innych przepisów prawa).

⁸⁸ *Občanský zákoník* z 3.02.2012 r. – dalej KCCz.

⁸⁹ Szerzej: M. Hrušáková, L. Westphalová, R. Šínová, Z. Králíčková, L. Dobešová, *Czech Republic*, [w:] *International Encyclopedia of Laws. Family and Succession Law*, red. W. Pintens, Alphen aan den Rijn, stan na styczeń 2024, s. 254.

ani nie biegnie, dopóki spadkodawca nie może sporządzić testamentu w formie aktu notarialnego (§ 1549 ust. 1 zd. 2 KCCz).

3.9. Włochy⁹⁰

Prawo włoskie również przewiduje formę testamentu wojskowego⁹¹. Uregulowany jest on w art. 617–618 włoskiego kodeksu cywilnego⁹². Rozwiązania przyjęte w prawie włoskim wzorowane były na prawie francuskim⁹³.

Krąg podmiotów, które mogą sporządzić testament wojskowy, określa art. 618 ust. 1 CCI. Wskazuje on, że mogą go sporządzić osoby będące członkami służb zmobilizowanych lub zaangażowanych w działania wojenne⁹⁴, osoby znajdujące się w strefie takich operacji wojskowych lub będące jeńcami wojennymi, a także osoby stacjonujące w garnizonach poza granicami państwa włoskiego lub w miejscach, z którymi łączność jest przerwana⁹⁵. Z przepisu tego wynika więc, że aby dany podmiot mógł testować w tej formie, nie jest konieczne, by Włochy znajdowały się w stanie wojny⁹⁶. W doktrynie włoskiej przyjmuje się zarazem, że żołnierz może skorzystać z formy testamentu wojskowego jedynie wówczas, kiedy nie jest w stanie skorzystać ze zwykłych form testamentu⁹⁷.

Zgodnie z art. 617 ust. 1 CCI żołnierz lub osoba towarzysząca siłom zbrojnym powinna złożyć oświadczenie ostatniej woli przed oficerem, kapłanem wojskowym⁹⁸ lub funkcjonariuszem Czerwonego Krzyża, w obecności dwóch świadków⁹⁹. Po sporządzeniu testamentu w jego treści należy wskazać miejsce i czas jego sporządzenia oraz odczytać go wszystkim obecnym osobom¹⁰⁰. Taki testament powinien zostać

⁹⁰ W polskiej literaturze zagadnienie testamentu wojskowego w prawie włoskim omówiła J. Waszczuk, *Szczególne formy testamentu w prawie włoskim*, „Zeszyty Prawnicze” 2007/1, s. 265–269.

⁹¹ W dosłownym tłumaczeniu jest to „testament żołnierski” – *testamento dei militari e assimilati*.

⁹² *Codice Civile* z 16.03.1942 r. – dalej CCI.

⁹³ Także ta forma testamentu nie jest przedmiotem pogłębionego zainteresowania doktryny – przykładowo wzmiankują jedynie jej występowanie: A. Trabucchi, L. Bullo, [w:] *Istituzioni di diritto civile*, red. G. Trabucchi, Padova 2007, s. 448; a do jednego akapitu ogranicza jej omówienie: M. Vascellari, [w:] *Commentario breve al codice civile*, red. G. Cian, A. Trabucchi, Milano 2016, s. 640.

⁹⁴ Obejmuje to również osoby cywilne, np. personel Czerwonego Krzyża czy korespondentów wojennych – zob. M. Vascellari, [w:] *Commentario...*, s. 640; E. Fonte, [w:] *Codice Civile*, t. 1, Artt. 1–1702, red. P. Rescigno, Milano 2021, s. 1168. Autorzy ci rozszerzają również wskazany krąg podmiotów na osoby związane z siłami zbrojnymi stosunkiem pracy lub wykonujące profesjonalne usługi na rzecz wojska, np. kucharzy, lekarzy, inżynierów; por. też J. Waszczuk, *Szczególne...*, s. 266–267.

⁹⁵ Obejmuje to również włoskie okręty i statki powietrzne. Testator ma wówczas prawo wyboru formy, w jakiej sporządzi testament (podróżnej lub wojskowej) – E. Fonte, [w:] *Codice...*, t. 1, Artt. 1–1702..., s. 1169.

⁹⁶ Zob.: W. Białogłowski, R. Dybka, *Kilka słów...*, s. 86, przypis 30; J. Rudnicki, *Testament...*, s. 135; J. Waszczuk, *Szczególne...*, s. 266.

⁹⁷ A. Braun, *Testamentary Formalities in Italy*, [w:] *Comparative Succession Law*, t. 1, *Testamentary Formalities*, red. K.G.C. Reid, M.J. de Waal, R. Zimmermann, Oxford 2011, s. 136.

⁹⁸ Nie obejmuje to, zdaniem doktryny, „zwykłych księży”, niebędących kapłanami wojskowymi – E. Fonte, [w:] *Codice...*, t. 1, Artt. 1–1702..., s. 1168.

⁹⁹ Analogicznie do funkcjonariuszy Czerwonego Krzyża należy traktować funkcjonariuszy Suwerennego Zakonu Maltańskiego, którzy pełnią przy wojsku podobne funkcje – zob. J. Waszczuk, *Szczególne...*, s. 267; J. Rudnicki, *Testament...*, s. 177.

¹⁰⁰ J. Waszczuk, *Szczególne...*, s. 268.

podpisany przez spadkodawcę, osobę, przed którą oświadczenie zostało złożone, oraz przez świadków¹⁰¹. W przeciwieństwie do prawa francuskiego nie ma w tym zakresie wymogu sporządzenia dwóch oryginałów takiego testamentu¹⁰².

Testament wojskowy należy niezwłocznie przesłać do kwatery głównej dowództwa, a stamtąd do siedziby właściwego ministerstwa, które powinno zdeponować go w archiwum notarialnym miejsca zamieszkania lub ostatniego miejsca pobytu spadkodawcy (art. 617 ust. 2 CCI).

Zgodnie z art. 618 ust. 2 CCI testament wojskowy traci swoją skuteczność po upływie 3 miesięcy od powrotu testatora do miejsca, w którym możliwe jest sporządzenie przez niego testamentu w jednej z form zwykłych¹⁰³. Brak sporządzenia odpowiedniego dokumentu lub brak złożenia na nim podpisu przez testatora lub świadków powoduje nieważność takiego potencjalnego testamentu (art. 619 ust. 1 CCI)¹⁰⁴.

3.10. Hiszpania

W prawie hiszpańskim testament wojskowy uregulowany jest w art. 716–721 hiszpańskiego kodeksu cywilnego¹⁰⁵. Może on występować w więcej niż jednej formie (por. uwagi poniżej)¹⁰⁶. Zgodnie z art. 716 ust. 1 CCE testament ten może sporządzić w okresie wojny każdy członek sił zbrojnych biorących udział w działaniach wojennych, ochotnicy, zakładnicy, jeńcy wojenni oraz osoby fizyczne zatrudnione w siłach zbrojnych lub podążające za nimi¹⁰⁷. Regulacja ta obejmuje też członków sił zbrojnych znajdujących się poza granicami Hiszpanii (art. 716 ust. 2 CCE). W doktrynie wskazuje się, że chociaż literalnie ta forma testamentu znajduje zastosowanie tylko „w czasie wojny” lub podczas „działań wojennych”, to wystarczające jest, aby rzeczywiście dane działania zbrojne faktycznie miały miejsce (tzn. nawet przy braku formalnego wypowiedzenia wojny przez państwo hiszpańskie)¹⁰⁸. Tak

¹⁰¹ Jeżeli spadkodawca lub świadkowie nie mogą się podpisać, należy wskazać przyczynę uniemożliwiającą im złożenie podpisu.

¹⁰² J. Rudnicki, *Testament...*, s. 177.

¹⁰³ E. Fonte, [w:] *Codice...*, t. 1, *Artt. 1–1702...*, s. 1169 – autor zauważa, że może być to np. uwolnienie z niewoli lub przywrócenie łączności z danym miejscem.

¹⁰⁴ Inne wadliwości formalne takiego testamentu powodują możliwość jego unieważnienia na żądanie osób, które mają w tym interes prawny (art. 606 ust. 2 w zw. z art. 619 ust. 2 CCI) – co do tej regulacji por. szerzej E. Fonte, [w:] *Codice...*, t. 1, *Artt. 1–1702...*, s. 1170.

¹⁰⁵ *Código Civil* z 24.07.1889 r. – dalej CCE. Przepisy te umiejscowione są w księdze III („*De los diferentes modos de adquirir la propiedad*”) – Różne sposoby nabywania własności) tytule III („*De las sucesiones*”) – Prawo spadkowe) rozdziale 1 („*De los testamentos*”) – O testamentach) sekcji 7.

¹⁰⁶ Stąd zapewne w doktrynie polskiej regulację hiszpańskiego kodeksu cywilnego w zakresie testamentu wojskowego określono jako „nieco chaotyczną” – tak J. Rudnicki, *Testament...*, s. 178–179.

¹⁰⁷ Wskazuje się więc, że testamenty wojskowe nie są na tyle „szczególne”, jak było to na początku obowiązywania CCE, gdyż krąg podmiotów mogących je sporządzić jest dość szeroki – S.C. Lapuente, *Testamentary Formalities in Spain*, [w:] *Comparative Succession Law*, t. 1, *Testamentary Formalities*, red. K.G.C. Reid, M.J. de Waal, R. Zimmermann, Oxford 2011, s. 86.

¹⁰⁸ S.C. Lapuente, *Testamentary...*, [w:] *Comparative...*, t. 1, *Testamentary...*, s. 86. Tak też O.M. Hierneis, *Spanien*, [w:] *Internationales Erbrecht*, red. M. Ferid, K. Firsching, H. Döner, R. Hausmann, München, publikacja wymiennokartkowa, stan na wrzesień 2011, nb 241.

szeroka interpretacja rozszerzałaby też możliwość sporządzenia testamentu w tej formie na okres pozostawania przez osoby uprawnione na wojskowych misjach pomocy humanitarnej¹⁰⁹.

Testament wojskowy można sporządzić przed oficerem mającym co najmniej stopień kapitana (art. 716 ust. 1 CCE). Jeżeli testator jest przydzielony do wydzielonego oddziału, może testować także przed bezpośrednim dowódcą, któremu podlega (nawet jeżeli nie ma on stopnia kapitana; por. art. 716 ust. 4 CCE). Natomiast art. 716 ust. 3 CCE przewiduje, że jeżeli testator jest chory lub ranny, może sporządzić testament także przed kapelanem wojskowym lub lekarzem, który udziela mu pomocy. W każdym z takich przypadków konieczna jest jednoczesna obecność dwóch świadków (art. 716 ust. 5 CCE). Testament wojskowy traci swoją moc 4 miesiące po tym, jak spadkodawca przestaje brać udział w działaniach wojennych (art. 719 CCE). Na podstawie art. 717 CCE możliwe jest również sporządzenie przez osoby uprawnione testamentu tajemnego przed komisarzem wojennym¹¹⁰ oraz dwoma świadkami. Wszystkie te podmioty powinny podpisać dokument potwierdzający jego odebranie (art. 721 CCE).

Szczegółowe reguły postępowania z testamentem wojskowym przewiduje art. 718 CCE. Zgodnie z nim testamenty wojskowe powinny być przekazane niezwłocznie w pierwszej kolejności do dowództwa generalnego, a następnie do Ministerstwa Wojny (art. 718 ust. 1 CCE). Dalsze czynności dotyczące testamentów określone są w art. 718 ust. 2 i 3 CCE. W wypadku śmierci spadkodawcy Minister Wojny powinien przekazać testament sędziemu ostatniego miejsca zamieszkania spadkodawcy, a jeśli nie zna takiego miejsca zamieszkania – przewodniczącemu sądu w Madrycie, w celu wezwania z urzędu do udziału w sprawie spadkowej spadkobierców zmarłego i inne osoby zainteresowane nabyciem spadku po nim¹¹¹.

Dodatkową regulacją – niejako uzupełniającą podstawowy rodzaj testamentu wojskowego – jest forma określona w art. 720 CCE. Przewiduje on, że w czasie bitwy (*batalla*), szturm (*asalto*), walki zbrojnej (*combate*) i w sytuacjach, gdy istnieje bezpośrednie niebezpieczeństwo działań wojennych, testament wojskowy może być sporządzony ustnie w obecności dwóch świadków (art. 720 ust. 1 CCE). Testament ten traci moc od razu po tym, jak spadkodawca przeżyje niebezpieczeństwo uzasadniające jego sporządzenie (art. 720 ust. 2 CCE)¹¹². Nawet gdy testator nie zostanie uratowany od wskazanego powyżej niebezpieczeństwa, taki testament będzie nieskuteczny, jeżeli nie zostanie poświadczony przez świadków przed odpowiednim urzędnikiem wojskowym (audytorem wojskowym – *el Auditor de guerra*) lub oficerem Ministerstwa Sprawiedliwości towarzyszącym siłom zbrojnym (wojskowym funkcjonariuszem wymiaru sprawiedliwości – *funcionario de justicia*

¹⁰⁹ S.C. Lapuente, *Testamentary...*, [w:] *Comparative...*, t. 1, *Testamentary...*, s. 86.

¹¹⁰ Taki komisarz wojenny spełnia w tym zakresie obowiązki notariusza w rozumieniu art. 706–715 CCE (przepisów regulujących w prawie hiszpańskim formę testamentu tajemnego) – por. O.M. Hierneis, *Spanien...*, [w:] *Internationales...*, nb 241.

¹¹¹ Przepis ten reguluje więc również *de facto* pewne elementy postępowania spadkowego.

¹¹² Co do oceny tego rozwiązania por. w literaturze polskiej J. Rudnicki, *Testament...*, s. 180 i 205.

que siga al ejército). Dalszą procedurę postępowania z takim testamentem określa wskazany powyżej art. 718 CCE. Forma ta jest więc bardzo odformalizowana i zbliżona do polskiego testamentu ustnego. Przewiduje ona również ciekawe rozwiązanie, w którym śmierć testatora podczas trwającego niebezpieczeństwa nie sprawia automatycznie, że testament staje się w pełni skuteczny, gdyż wymagane jest do tego potwierdzenie sporządzenia testamentu przed właściwym urzędnikiem.

3.11. Podsumowanie analizy prawnoporównawczej

W perspektywie porównawczej szczególnie forma testamentów przeznaczonych dla członków sił zbrojnych nie występuje we wszystkich z analizowanych systemów prawnych¹¹³. W niektórych z nich regulacje takie są uchylone lub uznawane za nieobowiązujące (np. w prawie niemieckim czy prawie austriackim). W niektórych funkcję testamentu wojskowego pełni zmodyfikowana wersja testamentu ustnego (np. w prawie szwajcarskim czy prawie holenderskim, podobnie zakwalifikować można jedną z form testamentu wojskowego w prawie hiszpańskim). W romańskich systemach prawnych testamenty wojskowe mają generalnie charakter testamentów urzędowych – allograficznych (w prawie francuskim, włoskim i hiszpańskim; podobnie ma to miejsce w prawie czeskim). Ponadto prawo hiszpańskie przewiduje formę testamentu wojskowego możliwą do sporządzenia podczas bezpośrednich działań bojowych i będącą odpowiednikiem polskiego testamentu ustnego.

Na uwagę zasługuje to, że systemy prawne, które przewidują testamenty wojskowe, szeroko wyznaczają zakres ich potencjalnego zastosowania, obejmując nim inne sytuacje niż jedynie występujące w okresie formalnego wypowiedzenia wojny lub mobilizacji. Wynika to bądź z wyraźnego ich brzmienia (prawo czeskie, francuskie, holenderskie czy włoskie), bądź z przyjmowanej w doktrynie i orzecznictwie wykładni (prawo hiszpańskie).

Analiza prawnoporównawcza wskazuje, że forma testamentu wojskowego nie jest zdezaktualizowana, co pokazują zmiany w prawie francuskim i pozostawienie tej formy w nowych holenderskim i czeskim kodeksie cywilnym¹¹⁴. Wyjątkami są prawo niemieckie i prawo austriackie, ale jest to związane z uwarunkowaniami historycznymi tych systemów prawnych oraz obecną formalną neutralnością Austrii.

¹¹³ Por. uwagi: R. Zimmermann, *Testamentsformen: »Willkür« oder Ausdruck einer Rechtskultur?*, „*Rabels Zeitschrift für ausländisches und internationales Privatrecht*” 2012/3, s. 490, <https://doi.org/10.1628/003372512801786881> (dostęp: 23.02.2025 r.).

¹¹⁴ K. Ratowski, *Recenzja: J. Rudnicki, Testament żołnierski i testamenty wojskowe w europejskiej tradycji prawnej*, Kraków 2015, „*Państwo i Prawo*” 2018/8, s. 115: „Zagadnienie testowania przez żołnierzy oraz problem, jak konkretnie uregulować owo zjawisko, stanowi skomplikowaną kwestię. Mnogość rozwiązań europejskich oraz bogactwo doświadczeń historycznych wydaje się potwierdzać wagę i aktualność tego tematu”.

4. Ocena aktualnego stanu prawa polskiego oraz uwagi *de lege ferenda*

4.1. Uwagi ogólne

Obecna regulacja polska, jeżeli chodzi o technikę legislacyjną, jest oparta przede wszystkim na wzorach z ustawodawstwa austriackiego i niemieckiego. Za źródło bezpośredniej inspiracji dla ustawodawstwa polskiego może być uznany – nieobowiązujący już – § 600 ABGB (por. pkt 3.4. opracowania).

Na wstępie należy opowiedzieć się za utrzymaniem w prawie polskim formy (form) testamentu wojskowego jako jednego z testamentów szczególnych. Możliwość sporządzenia go powinna istnieć w przypadkach zaistnienia działań zbrojnych lub w sytuacjach do nich zbliżonych. Jego sporządzenie powinno być możliwe zarówno przed urzędnikiem wojskowym (np. sędzią lub prokuratorem wojskowym¹¹⁵), jak i – w sytuacjach szczególnych – w formie ustnej przed świadkami. Za takim rozwiązaniem przemawiają następujące argumenty.

Po pierwsze, wynika to z funkcji, jaką przedstawiciele sił zbrojnych spełniają w strukturze państwa, i celów, jakie są im wyznaczane. Jak zauważa się trafnie w doktrynie, „Żołnierze cały czas pozostają tymi, którzy na rozkaz Rzeczypospolitej Polskiej narażają swoje zdrowie i życie w obronie jej interesów. Nie istnieje obecnie żadna inna, łatwo definiowalna grupa ludzi, którą wysyłano by za granicę w podobnych celach i w której istotę działania byłoby wpisane podobne ryzyko ani wreszcie której rolę z definicji byłoby narażanie życia dla dobra wspólnego”¹¹⁶. Ze względu więc na to, że Rzeczpospolita Polska może nakazać członkom sił zbrojnych udział w działaniach bojowych zagrażających ich życiu lub zdrowiu (także w działaniach poza granicami państwa), wydaje się wskazane, aby mieli oni możliwość sporządzenia testamentu w formie zapewniającej im bezpieczeństwo testowania (w sytuacji braku dostępu do notariusza) lub w sposób odformalizowany (w sytuacji bezpośredniego zagrożenia dla ich życia lub zdrowia, tj. udziału w działaniach wojennych, odniesienia rany na polu bitwy itp.), gdyż ryzyko to jest większe niż w przypadku innych podmiotów. Potencjalna forma testamentu powinna być więc w takich przypadkach złagodzona nawet bardziej, niż miałoby to miejsce przy testamencie ustnym.

Za likwidacją testamentu wojskowego nie przemawia samo istnienie form zwykłych, a zwłaszcza formy pisemnej i notarialnej, a także testamentu ustnego. Oprócz oczywistych przypadków niemożności sporządzenia testamentu w formie notarialnej (np. podczas pobytu na misji bojowej za granicą) mogą też zaistnieć sytuacje niemożności sporządzenia testamentu w formie holograficznej przez wzgląd na trwające działania wojenne, rany odniesione przez potencjalnego testatora lub wspomnianą już nagłość powstania okoliczności faktycznych danego wypadku.

¹¹⁵ Na wzór projektu ustawy z 24.04.2024 r. możliwe jest rozszerzenie takiego kręgu także na inne podmioty, np. dowódcę jednostki wojskowej lub kierownika jednostki zmilitaryzowanej.

¹¹⁶ J. Rudnicki, *Testament...*, s. 230; podobnie przyjęto w publikacji: J. Trzewik, T. Serafin, *In dubio...*, s. 45.

Podkreślić należy, że także w większości europejskich systemów prawnych (jak również większości krajów członkowskich NATO) obowiązują przepisy o szczególnej formie testamentu na wypadek wojny lub innych działań zbrojnych, który zazwyczaj może być sporządzony przez osoby będące przedstawicielami sił zbrojnych lub osoby związane z nimi¹¹⁷. Tak jak zostało to wspomniane, w toku reformy prawa spadkowego we Francji nie zdecydowano się na całkowite zlikwidowanie formy testamentu wojskowego. Wprowadzono go również do nowych kodeksów cywilnych Holandii i Czech. Mimo że brak jest danych dotyczących tego, jak wiele osób chciałoby potencjalnie skorzystać z tej formy testamentu, przydatność potencjalnego istnienia takiej regulacji jest niewątpliwa. Chociaż Polska nie znajdowała się od końca drugiej wojny światowej w stanie wojny, istnienie ewentualnych ułatwień na wypadek zaistnienia takiej okoliczności lub okoliczności zbliżonych nie powinno być kwestionowane. Także toczące się od lutego 2022 r. działania zbrojne na terenie Ukrainy wywołane agresją Federacji Rosyjskiej wskazują na konieczność ustawowego uregulowania formy szczególnej testamentu na wypadek znalezienia się przez testatora na obszarze objętym działaniami zbrojnymi¹¹⁸.

4.2. Przesłanki testamentu wojskowego i podmioty uprawnione do jego sporządzenia

Możliwość sporządzenia testamentu wojskowego powinna być rozszerzona na wszelką działalność sił zbrojnych, zarówno na terenie państwa polskiego, jak i poza nim, a więc powinna objąć także międzynarodowe interwencje zbrojne w ramach sił NATO (np. te, które miały miejsce w Afganistanie i Iraku) czy międzynarodowe misje pokojowe niezwiązane z faktem wypowiedzenia wojny lub mobilizacji. Wzorem dla takiej regulacji mogłoby być prawo holenderskie oraz francuskie.

Krąg osób, które powinny móc sporządzić testament wojskowy, winien być szeroki¹¹⁹. Podobnie jak ma to miejsce obecnie na tle § 2 ust. 1 rozporządzenia z 30.01.1965 r., możliwość sporządzenia testamentu wojskowego powinni mieć zarówno żołnierze sił zbrojnych pełniący czynną służbę wojskową (w Polsce oraz za granicą, np. na misjach wojskowych), jak i pracownicy cywilni zatrudnieni w siłach zbrojnych oraz

¹¹⁷ Ograniczając się jedynie do testamentów ściśle wojskowych, z wyłączeniem testamentów możliwych do sporządzenia na okrętach wojennych, są to (oprócz wymienionych powyżej prawa czeskiego, francuskiego, hiszpańskiego, holenderskiego i włoskiego) także m.in. prawo belgijskie (por. art. 4.186 kodeksu cywilnego Belgii z 2022 r.), czarnogórskie (por. art. 73 ustawy spadkowej z 2008 r.), greckie (por. art. 1753 kodeksu cywilnego Grecji z 1940 r.), portugalskie (por. art. 2210–2213 kodeksu cywilnego Portugalii z 1966 r.), słoweńskie (por. art. 71 ustawy spadkowej z 1976 r.), jak również obowiązujące w USA regulacje federalne i stanowe oraz prawo angielskie i kanadyjskie. Zob. też na tle porównawczym: K.G.C. Reid, M.J. de Waal, R. Zimmermann, *Testamentary Formalities in Historical and Comparative Perspective*, [w:] *Comparative Succession Law*, t. 1, *Testamentary Formalities*, red. K.G.C. Reid, M.J. de Waal, R. Zimmermann, Oxford 2011, s. 453–454.

¹¹⁸ Tak też W. Bańczyk, S. Wójcik, F. Zoll, [w:] *System...*, t. 10, *Prawo spadkowe...*, s. 498; podobnie J. Trzewik, T. Serafin, *In dubio...*, s. 43 i 61.

¹¹⁹ Por. uwagi: T. Sójka, *Testamenty...*, s. 59–60 oraz wskazana tam lista podmiotów mogących być potencjalnie uprawnionymi do sporządzenia testamentu wojskowego.

osoby cywilne towarzyszące wojsku¹²⁰ (np. członkowie służb pomocniczych, duszpasterze, personel medyczno-sanitarny)¹²¹. Na wzór projektu ustawy z 24.04.2024 r. uprawnienie takie powinno obejmować również osoby pełniące służbę w jednostkach zmilitaryzowanych przydzielonych do Sił Zbrojnych RP lub wykonujących ustawowe zadania utrzymania bezpieczeństwa i porządku wewnętrznego. Możliwość taką należy również rozszerzyć na wszystkie inne osoby cywilne znajdujące się na obszarze pod wyłącznym zarządem organów wojskowych albo na jednostce pływającej Marynarki Wojennej, albo na statku powietrznym należącym do Sił Zbrojnych RP (por. § 2 ust. 2 rozporządzenia z 30.01.1965 r.). Możliwe jest zarówno określenie listy tych podmiotów w sposób ogólny (co ze względów legislacyjnych powinno być opcją preferowaną), jak i szczegółowe ich wymienienie w Kodeksie cywilnym (ewentualnie pozostawienie tej kwestii do uregulowania w rozporządzeniu)¹²².

4.3. Forma i stwierdzenie treści testamentu wojskowego

Optymalna regulacja powinna przewidywać kilka form testamentu wojskowego, w tym zarówno formę urzędową, spełniającą funkcję surogatu testamentu notarialnego, jak i formę ustną przewidzianą na wypadek bezpośredniego zagrożenia życia testatora w związku z działaniami zbrojnymi, której wymogi formalne powinny być mniejsze niż wymogi formy testamentu ustnego¹²³.

Odpowiednim funkcjonariuszem wojskowym, przed którym taki testament wojskowy w formie urzędowej mógłby być sporządzany, jest niewątpliwie sędzia wojskowy (jako podmiot znający prawo)¹²⁴. Możliwość taką należałoby dopuścić z tego względu, że podmiot ten występowałby w takim przypadku jako substytut – nieosiągalnego w danym przypadku – „funkcjonariusza publicznego”, przed którym sporządza się testament w formie publicznej (a więc notariusza lub urzędnika państwowego, przed którym możliwe jest sporządzenie testamentu allograficznego). Zapewne sytuacje sporządzenia przed nim testamentu wojskowego byłyby jednak marginalne. Stąd ponadto należy dopuścić sporządzenie testamentu przed prokuratorem wojskowym, dowódcą jednostki wojskowej, kierownikiem jednostki zmilitaryzowanej, a także przed świadkami: minimum dwoma (jeżeli spadkodawca może podpisać się na sporządzonym dokumencie poświadczającym treść jego testamentu) oraz minimum trzema (jeżeli spadkodawca nie mógłby podpisać się na

¹²⁰ Szerzej pojęcie „osób cywilnych towarzyszących wojsku” omówiono w publikacji: J. Haberko, [w:] *Kodeks cywilny*, t. 3, *Komentarz. Art. 627–1088*, red. M. Gutowski, Warszawa 2022, art. 954, nb 8.

¹²¹ *De lege lata* również zresztą podkreśla się w doktrynie, że pojęcie „zatrudnienia w siłach zbrojnych” obejmuje wykonywanie pracy w ramach jakiegokolwiek stosunku prawnego (nie tylko stosunku pracy) – por. B. Kucia, [w:] *Kodeks...*, t. 6, *Spadki...*, art. 954, nb 3.

¹²² Por. też uwagi w publikacji: W. Bańczyk, S. Wójcik, F. Zoll, [w:] *System...*, t. 10, *Prawo spadkowe...*, s. 500.

¹²³ Co do takich wymogów po ewentualnych proponowanych zmianach zob.: W. Borysiak, *Przyszłość...*, s. 90 i n.; W. Borysiak, *Testament ustny...*, [w:] *Testament w prawie...*, s. 21 i n.

¹²⁴ Zob. też uwagi krytyczne: J.M. Kondek, *Wpływ...*, s. 331–334; J. Turłukowski, *Sporządzenie...*, s. 196; T. Sójka, *Testamenty...*, s. 61. Ten ostatni autor zauważa, że „(...) wydaje się wątpliwe, by na terenie operacyjnym, a nawet i poza nim można było podczas wojny obciążać sprawami testamentów sądy wojskowe i sędziów”. Zob. też W. Bańczyk, S. Wójcik, F. Zoll, [w:] *System...*, t. 10, *Prawo spadkowe...*, s. 501.

sporządzonym dokumencie poświadczającym treść testamentu). Od bycia świadkiem takiego testamentu powinny być wyłączone te same osoby, które będą wyłączone od bycia świadkiem testamentu ustnego. Rozdzielić należy również – precyzyjniej, niż jest to uregulowane *de lege lata* – okoliczności wpływające na sporządzenie testamentu w tej formie od okoliczności będących elementami stwierdzenia treści takiego testamentu¹²⁵.

W sytuacjach nagłych należy dopuścić możliwość złożenia przez testatora oświadczenia woli wobec dwóch świadków, choćby niejednocześnie obecnych. Stan, w którym możliwe byłoby sporządzenie takiego testamentu, można określić tradycyjnie jako stan „obawy rychłej śmierci” spadkodawcy.

Stwierdzenie treści testamentu wojskowego sporządzanego w sytuacjach obawy rychłej śmierci spadkodawcy powinno następować w sposób przewidziany dla testamentu ustnego (a więc zmienionych art. 952 § 2 i 3 k.c.¹²⁶). Konieczność „niezwłocznego” spisania oświadczenia spadkodawcy w praktyce będzie zapewne interpretowane w sposób liberalny i dostosowany do specyficznych warunków wojennych, w jakich dany testament został sporządzony. Potencjalnie rozważyć można natomiast ewentualne przedłużenie w stosunku do testamentu wojskowego terminów do stwierdzenia jego treści (np. do 6 miesięcy lub roku). Wydaje się jednak, że współczesne środki komunikowania się powinny umożliwiać złożenie w terminie 3 miesięcy od chwili śmierci spadkodawcy (która często pokrywać się będzie z datą testowania) do sądu spadku wniosku o przesłuchanie świadków testamentu wraz z danymi umożliwiającymi ich przesłuchanie.

5. Podsumowanie – treść potencjalnego przepisu

Podsumowując dotychczasowe rozważania, należy wskazać, że docelowo poszczególne formy testamentu wojskowego powinny zostać pozostawione bez większych zmian. Sama regulacja formy tego testamentu powinna zostać jednak przeniesiona do Kodeksu cywilnego. Podobnie w Kodeksie cywilnym możliwe byłoby określenie przesłanek umożliwiających sporządzenie takiego testamentu oraz wskazanie kręgu podmiotów mogących go sporządzić. Krąg ten powinien obejmować zarówno osoby wykonujące czynności bezpośrednio w siłach zbrojnych, jak i osoby cywilne zaangażowane w jakiś sposób w działania wojenne. Jeżeli jednak ustawodawca uznałby, że krąg podmiotów mogących sporządzić taki testament wojskowy powinien być oznaczony w sposób bardzo szczegółowy (na wzór projektowanego art. 954²), określenie tego kręgu w Kodeksie cywilnym lub innym akcie ustawowym (np. we wspomnianej już ustawie z 11.03.2022 r. o obronie Ojczyzny) powodowałoby, że każda – nawet najmniejsza – konieczność zmiany takiej regulacji wymagałaby zmian ustawowych. W toku przekształceń form, w jakich toczą się nowoczesne działania zbrojne, wydaje się, że należy zapewnić takiej regulacji większą elastyczność. Stąd

¹²⁵ Por. J. Turlukowski, *Sporządzenie...*, s. 197.

¹²⁶ Co do takich proponowanych zmian zob.: W. Borysiak, *Testament ustny...*, [w:] *Testament w prawie...*, s. 39–43; W. Borysiak, *Przyszłość...*, s. 97–100.

możliwe jest także wskazanie w sposób ogólny, że choć testament wojskowy mogą sporządzić żołnierze Sił Zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej, osoby pełniące służbę w jednostkach zmilitaryzowanych oraz inne osoby związane z zadaniami wykonywanymi przez Siły Zbrojne Rzeczypospolitej Polskiej, to dokładny krąg osób, które mogą sporządzić testament wojskowy, określi rozporządzenie Ministra Obrony Narodowej wydane w porozumieniu z Ministrem Sprawiedliwości, biorąc pod uwagę związek takich osób z siłami zbrojnymi Rzeczypospolitej Polskiej oraz charakter podejmowanych przez takie osoby działań.

Potencjalny przepis mógłby brzmieć:

§ 1. W czasie przebywania spadkodawcy na obszarze objętym działaniami zbrojnymi testament wojskowy może być sporządzony według jednej z następujących form:

- 1) spadkodawca oświadcza swą ostatnią wolę ustnie sędziemu wojskowemu, prokuratorowi wojskowemu, dowódcy jednostki wojskowej albo kierownikowi jednostki zmilitaryzowanej, który spisuje ją w protokole z podaniem miejsca i daty jego sporządzenia, a następnie odczytuje protokół spadkodawcy, sporządzając o tym wzmiankę w treści protokołu; następnie protokół podpisują spadkodawca i osoba, wobec której wola została oświadczona; jeżeli spadkodawca nie może podpisać protokołu, należy to zaznaczyć w protokole ze wskazaniem przyczyny braku podpisu;
- 2) spadkodawca oświadcza swą ostatnią wolę ustnie przy jednoczesnej obecności co najmniej dwóch świadków, z których jeden spisuje oświadczenie spadkodawcy, podając miejsce i datę jej spisania, a następnie pismo to podpisują spadkodawca i co najmniej dwaj świadkowie;
- 3) jeżeli spadkodawca nie może się podpisać, oświadcza ustnie swą ostatnią wolę w obecności co najmniej trzech jednocześnie obecnych świadków, z których jeden spisuje wolę spadkodawcy, podając miejsce i datę jej spisania wraz z wyjaśnieniem powodu braku podpisu spadkodawcy; tak sporządzone pismo po odczytaniu go spadkodawcy i dokonaniu o tym wzmianki w treści pisma podpisują wszyscy trzej świadkowie.

§ 2. W razie obawy rychłej śmierci spadkodawcy wskutek odniesionych ran lub choroby testament wojskowy może być sporządzony również w ten sposób, że spadkodawca oświadczy swą ostatnią wolę ustnie wobec co najmniej dwóch świadków, choćby niejednocześnie obecnych. Stwierdzenie treści takiego testamentu może nastąpić w sposób przewidziany w art. 952 § 2 i 3 Kodeksu cywilnego.

§ 3. Testament wojskowy mogą sporządzić żołnierze Sił Zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej, osoby pełniące służbę w jednostkach zmilitaryzowanych oraz inne osoby związane z zadaniami wykonywanymi przez Siły Zbrojne Rzeczypospolitej Polskiej.

Ewentualnie:

§ 4. Szczegółowy krąg podmiotów, które mogą sporządzić testament wojskowy określa w rozporządzeniu minister właściwy do spraw obrony narodowej, biorąc pod uwagę związek takich podmiotów z siłami zbrojnymi oraz charakter podejmowanych przez nie działań.

Bibliografia

1. Bandrowski W., *Braki ustawodawcze w kwestii testamentów wojskowych*, Wojskowy Przegląd Prawniczy 1932, nr 3.
2. Bańczyk W., Wójcik S., Zoll F., [w:] *System Prawa Prywatnego*, t. 10, *Prawo spadkowe*, red. B. Kordasiewicz, Warszawa 2025.
3. Bartholomeyczik H., *Erbrecht*, München 1971.
4. Białogłowski W., Dybka R., *Kilka słów o testamencie wojskowym*, Zeszyty Cywilistyczne Lege Artis 2008, nr 1.
5. Borysiak W., *Przyszłość testamentów szczególnych w prawie polskim na tle porównawczym*, Warszawa 2021, https://iws.gov.pl/wp-content/uploads/2022/10/IWS_Borysiak-W._Przyszlosc-testamentow-szczegolnych-w-prawie-polskim-na-tle-porownawczym.pdf.
6. Borysiak W., *Testament ustny de lege ferenda w świetle badań empirycznych i prawnoporównawczych*, [w:] *Testament w prawie polskim – wybrane problemy*, red. E. Kabza, K. Krupa-Lipińska, Toruń 2018.
7. Borysiak W., *Testamenty szczególne w formie ustnej w perspektywie porównawczej*, Prawo w Działaniu 2016, t. 27.
8. Braun A., *Testamentary Formalities in Italy*, [w:] *Comparative Succession Law*, t. 1, *Testamentary Formalities*, red. K.G.C. Reid, M.J. de Waal, R. Zimmermann, Oxford 2011.
9. Budner P., *Ewolucja testamentu wojskowego w prawie polskim*, [w:] *Testament w prawie polskim – wybrane problemy*, red. E. Kabza, K. Krupa-Lipińska, Toruń 2018.
10. Dzienis P., *Testament sądowy. Głos w dyskusji de lege ferenda*, Państwo i Prawo 2023, nr 5.
11. Fonte E., [w:] *Codice Civile*, t. 1, Artt. 1–1702, red. P. Rescigno, Milano 2021.
12. Guinand J., Stettler M., Leuba A., *Droit des successions (art. 457–640 CC)*, Genève–Zurich–Bâle 2005.
13. Haberkro J., [w:] *Kodeks cywilny*, t. 3, *Komentarz. Art. 627–1088*, red. M. Gutowski, Warszawa 2022.
14. Hierneis O.M., *Spanien*, [w:] *Internationales Erbrecht*, red. M. Ferid, K. Firsching, H. Döner, R. Hausmann, München, publikacja wymiennokartkowa, stan na wrzesień 2011.
15. Hrušáková M., Westphalová L., Šínová R., Králíčková Z., Dobešová L., *Czech Republic*, [w:] *International Encyclopaedia of Laws. Family and Succession Law*, red. W. Pintens, Alphen aan den Rijn, styczeń 2024.
16. Jankowa K., Tomczyk N., *Testament wojskowy*, [w:] *Testament w prawie polskim – wybrane problemy*, red. E. Kabza, K. Krupa-Lipińska, Toruń 2018.
17. Jońca M., *Forma i czas obowiązywania 'testamentum in procinctu' w prawie rzymskim*, Prawo – Administracja – Kościół 2004, nr 4.
18. Jubault C., *Droit civil. Les successions. Les libéralités*, Paris 2010.
19. Kipp T., Coing H., *Erbrecht. Ein Lehrbuch*, Tübingen 1990.

20. Kolkman W.D., *Testamentary Formalities in the Netherlands*, [w:] *Comparative Succession Law*, t. 1, *Testamentary Formalities*, red. K.G.C. Reid, M.J. de Waal, R. Zimmermann, Oxford 2011.
21. Kondek J.M., *Wpływ sytuacji kryzysowych na stosunki cywilnoprawne*, Warszawa 2021.
22. Koredczuk J., *Testamenty wojskowe w II Rzeczypospolitej*, *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio G. Ius*, 2023, t. 70, nr 3, <http://doi.org/10.17951/g.2023.70.3.79-86>.
23. Kralik W., [w:] *Ehrenzweig System des österreichischen allgemeinen Privatrechts*, t. 4, *Das Erbrecht*, Wien 1983.
24. Księżak P., *Prawo spadkowe*, Warszawa 2017.
25. Kucia B., [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz*, t. 6, *Spadki (art. 922–1088)*, red. M. Habdas, M. Frasz, Warszawa 2019.
26. Kucia B., *Przełamanie „istnienia obawy rychłej śmierci spadkodawcy” – uwagi de lege lata i de lege ferenda*, *Rejent* 2012, nr 12.
27. Kucia B., *Testament elektroniczny – aktualne tendencje w wybranych systemach prawnych*, [w:] *Rozprawy z prawa prywatnego. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Wojciechowi Popiołkowi*, red. M. Jagielska, E. Rott-Pietrzyk, M. Szpunar, Warszawa 2017.
28. Kunkel W., Honsell H., [w:] P. Jörs, W. Kunkel, L. Wenger (oprac. H. Honsell, T. Mayer-Maly, W. Selb), *Römisches Recht*, Berlin–Heidelberg–New York 1987.
29. Kuźmicka-Sulikowska J., [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz*, red. E. Gniewek, P. Machnikowski, Warszawa 2023.
30. Lange H., Kuchinke K., *Erbrecht. Ein Lehrbuch*, München 2001.
31. Lapuente S.C., *Testamentary Formalities in Spain*, [w:] *Comparative Succession Law*, t. 1, *Testamentary Formalities*, red. K.G.C. Reid, M.J. de Waal, R. Zimmermann, Oxford 2011.
32. Longchamps de Brier F., [w:] W. Dajczak, T. Giaro, F. Longchamps de Brier, *Prawo rzymskie. U podstaw prawa prywatnego*, Warszawa 2018.
33. Longchamps de Brier F., *Law of Succession. Roman Legal Framework and Comparative Law Perspective*, Warszawa 2011.
34. Łapińska E., *Postpandemiczna analiza przepisów prawnych regulujących testament ustny*, [w:] *Postpandemiczna rzeczywistość. Jak koronawirus zmienił świat?*, red. K. Kuźmicki, K. Woźniak, K.K. Bach, Białystok 2023.
35. Maciejewska-Szałas M., *Kodeks cywilny. Komentarz*, red. M. Balwicka-Szczyrba, A. Sylwestrzak, Warszawa 2024.
36. Malaurie P., Brenner C., *Les successions. Les libéralités*, Paris 2014.
37. Marty G., Raynaud P., *Droit civil. Les successions et les libéralités*, Paris 1983.
38. Nemeth K., [w:] *ABGB Praxiskommentar*, t. 4, §§ 531–858 ABGB, *AnerbG, Kärntner ErbhöfeG, Tiroler HöfeG*, red. H. Schwimann, G. Kodek, Wien 2018.
39. Osajda K., [w:] *Komentarze Prawa Prywatnego*, t. 4a, *Kodeks cywilny. Komentarz. Spadki*, red. K. Osajda, Warszawa 2019.
40. Pabin A., *Testament jako akt sformalizowany – uwagi w sprawie przyszłego kształtu regulacji dotyczących formy rozrządzeń testamentowych*, *Studia Prawnicze* 2016, nr 1.

41. Pawłowska I., *U progu zmian. Projekt wprowadzenia testamentu audiowizualnego do polskiego porządku prawnego*, *Studia Prawnoustrojowe* 2024, nr 66, <https://doi.org/10.31648/sp.10311>.
42. Piwowarski A., *Historyczne uregulowania dotyczące testamentów wojskowych przed wejściem w życie Rozporządzenia Ministra Obrony Narodowej z dnia 30 stycznia 1965 r. w sprawie testamentów wojskowych*, *Roczniki Nauk Prawnych* 2011, nr 2.
43. Pogorzelec K., *Testament ustny w świetle projektu ustawy o zmianie ustawy Kodeks cywilny w wersji z dnia 7 października 2022 roku*, *Ius et Administratio* 2023, nr 2.
44. Pol K., *O przyszłości testamentu ustnego*, [w:] *Europeizacja prawa spadkowego – aktualne tendencje*, red. K.A. Dadańska, Szczecin 2016.
45. Ratowski K., *Recenzja: J. Rudnicki, Testament żołnierski i testamenty wojskowe w europejskiej tradycji prawnej*, *Kraków 2015*, *Państwo i Prawo* 2018, nr 8.
46. Reid K.G.C., de Waal M.J., Zimmermann R., *Testamentary Formalities in Historical and Comparative Perspective*, [w:] *Comparative Succession Law*, t. 1, *Testamentary Formalities*, red. K.G.C. Reid, M.J. de Waal, R. Zimmermann, Oxford 2011.
47. Rozum K.W., *Testamenty szczególne pięćdziesiąt lat po ich wprowadzeniu – pytanie o konieczność rewizji norm*, [w:] *Testament w prawie polskim – wybrane problemy*, red. E. Kabza, K. Krupa-Lipińska, Toruń 2018.
48. Rudnicki J., *Rola formy testamentu. Uwagi na tle porównawczym*, *Forum Prawnicze* 2013, nr 2.
49. Rudnicki J., *Testament żołnierski i testamenty wojskowe w europejskiej tradycji prawnej*, *Kraków 2015*.
50. Rüfner T., *Testamentary Formalities in Roman Law*, [w:] *Comparative Succession Law*, t. 1, *Testamentary Formalities*, red. K.G.C. Reid, M.J. de Waal, R. Zimmermann, Oxford 2011.
51. Rzewuski M., *Testament sądowy – propozycja nowej formy rozrządzenia mortis causa*, *Rejent* 2013, nr 10.
52. Schlüter W., *Erbrecht*, München 1986.
53. Skowrońska E., *Forma testamentu w prawie polskim*, Warszawa 1991.
54. Skowrońska-Bocian E., *Testament w prawie polskim*, Warszawa 2004.
55. Sójka T., *Testamenty wojskowe*, *Wojskowy Przegląd Prawniczy* 1965, nr 1.
56. Świrgoń-Skok R., *Wpływ nowych technologii na zagadnienie form testamentu w polskim prawie spadkowym*, *Zeszyty Prawnicze* 2019, nr 1.
57. Terré F., Lequette Y., Gaudemet S., *Droit civil. Les successions, les libéralités*, Paris 2014.
58. Trabucchi A., Bullo L., [w:] *Istituzioni di diritto civile*, red. G. Trabucchi, Padova 2007.
59. Trzewik J., *O formie testamentu na tle regulacji rozporządzenia eIDAS*, *Państwo i Prawo* 2019, nr 10.
60. Trzewik J., Serafin T., *In dubio pro milite? Regulacja prawna testamentów wojskowych na tle projektowanych zmian legislacyjnych*, *Prawo i Więź* 2024, nr 1.
61. Turlukowski J., *Sporządzenie testamentu w praktyce*, Warszawa 2009.

62. Vascellari M., [w:] *Commentario breve al codice civile*, red. G. Cian, A. Trabucchi, Milano 2016.
63. Waszczuk J., *Szczególne formy testamentu w prawie włoskim*, Zeszyty Prawnicze 2007, nr 1.
64. Welser R., [w:] *Kommentar zum Allgemeinen bürgerlichen Gesetzbuch*, t. 1, §§ 1–1174 ABGB, red. P. Rummel, Wien 2000.
65. Wójcik S., *O niektórych uregulowaniach w prawie spadkowym. Uwagi de lege ferenda*, [w:] *Rozprawy prawnicze. Księga pamiątkowa Profesora Maksymiliana Pazdana*, red. L. Ogieńko, W. Popiołek, M. Szpunar, Kraków 2005.
66. Załucki M., [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz*, red. M. Załucki, Warszawa 2020.
67. Załucki M., [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz*, red. M. Załucki, Warszawa 2024.
68. Załucki M., *Forma testamentu w perspektywie rekodyfikacji polskiego prawa spadkowego. Czas na rewolucję?*, Państwo i Prawo 2017, nr 3.
69. Załucki M., *Potrzeba metamorfozy polskich przepisów o formie testamentu*, Europejski Przegląd Prawa i Stosunków Międzynarodowych 2023, nr 1–2.
70. Zimmermann R., *Testamentary Formalities in Germany*, [w:] *Comparative Succession Law*, t. 1, *Testamentary Formalities*, red. K.G.C. Reid, M.J. de Waal, R. Zimmermann, Oxford 2011.
71. Zimmermann R., *Testamentsformen: »Willkür« oder Ausdruck einer Rechtskultur?*, *Rabels Zeitschrift für ausländisches und internationales Privatrecht* 2012, nr 3, <https://doi.org/10.1628/003372512801786881>.